

О. Г. А. Н.

ТРАГЕДИЯ

Микола
Хвильового

ПРОМЕТЕЙ

О. ГАН: ТРАГЕДІЯ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

О. ГАН

ТРАГЕДІЯ
Миколи Хвильового

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ПРОМЕТЕЙ»

Без будьякого ризику допуститись перебільшення ми можемо заявити, що Микола Хвильовий є, безперечно, найпомітніша постать на українському літературному Парнасі пореволюційної доби. Є письменники, які дорівнюють йому своєю мистецькою обдарованістю, оригінальністю літературної манери, але немає жодного українського літератора, чие ім'я приковувало б так до себе увагу нашого громадянства, як ім'я автора «Вальдшнепів». І справа тут не в тому, що М. Хвильовий перший відкрив нам такі істини, про які ніхто до нього не говорив. В історії, в громадсько-політичному житті загалом важить, як відомо, не те, хто перший сказав «є». Більше має значення, кому доля судила проголосити щось в належний момент і в належному місці, за наявності належної сили голосу й найсприятливіших для громадсько-політичного резонансу умов.

Велике значення має біографія мистця, творця тієї або іншої філософської чи політичної концепції, біографія як щось суспільне, з погляду спрямованості її до одної мети, багате на яскраві факти. Біографії такі, як уже відзначалось і в українській критиці, мають свій стиль, становлять своєрідні мистецькі твори і в деяких випадках, як от, скажемо, у Григорія Чупринки, за слушним твердженням Є. Маланюка, не тільки рівновартні з літературною спадщиною поета, а й переважають її.

Важливо вчасно народитись і вчасно померти.

Багато, — каже Ніцше, — помирає занадто пізно, а дехто надто рано.

Свою смертю помирає той, хто виконав свою справу і помирає переможно, оточений тими, що надіються й дають священну обітницю . . .

Так померти найкраще; а друге: померти в боротьбі й розтратити велику душу.

Життєва путь Миколи Хвильового становить з цього погляду надзвичайний інтерес. Микола Хвильовий вабить до себе увагу не лише як письменник, а й як один із найяскравіших виявів певного громадсько-психологічного типу. Отже, нас повинна в даному разі цікавити не тільки мистецька спадщина письменника, а й його біографія та факти позалітературного порядку, зв'язані з цією кольоритною постаттю.

На жаль, саме ця сторона діяльності Хвильового була і є найменш нам відома. Письменник сам дуже неохоче розповідав про себе, а коли розповідав, то в випадкових своїх виступах по різних маловідомих чи й зовсім не відомих широкій читацькій масі виданнях. Так, скажемо, автобіографія Хвильового, вміщена в хрестоматії, якою ніде майже в школах не користувалися і яка сьогодні становить бібліографічну рідкість, бо давно вилучена з ужитку советською цензурою, як вилучено й усе, де був бодай якийсь слід (твір, згадка чи портрет) цього бунтаря.

Навіть письменники, що жили з Хвильовим в одному місті, часто бачили його і захоплювались його творами, не знали не тільки біографії свого товариша по перу, ба навіть справжнього прізвища його.

Маленький на зріст, «щуплий», непоказний зовні, не любив він, щоб про його особу говорили всі, щоб факти з його біографії стали відомими широкому загалові, і волів пройти як людина непоміченим серед того базару, що звався советською життєвою (отже й літературною) дійсністю. Одягнений у блаженке пальто чи теплий піджак, в чоботях і лихенькій кепці, — таким частенько можна було бачити Хвильового за «реконструктивною» доби — він аж ніяк не нагадував «публіці» жерця мистецтва.

Чимало матеріалів з життя й творчості інших письменників ми дістаємо від близьких мистцеві людей — рідних, близьких друзів тощо. Але де тепер ці інтимні друзі Хвильового?

Далече бедствуют иные,
И в мире нет уже других.

Одних пристрелено, інші, виснажені непосильною роботою, загинули в бараках таборів чи знайшли смерть від кам'яної брили десь в горах Далекого Сходу, а ще інші . . . «во глубине сибирских руд» заховують горду мовчанку.

Прекрасна, багата епістолярна спадщина Хвильового (автор «Санаторійної зони» досконало володів умінням писати листи) . . . Але де вона? Багато листів потрапило під час трусів у друзів письменника до урядових архівів, ще більше, мабуть, навіки потонуло в хвилях бурхливого потоку Часу, і тільки якась невеличка частина колись, за спокійніших часів, об'явиться на світ Божий та пролле світло на покриту темрявою лицарську постать їх автора.

Ці матеріали, як і матеріали спогадів та таємні офіційні матеріали, стануть колись добром майбутніх дослідників життя і творчості Хвильового і допоможуть виявити всю велич і багатий внутрішній зміст цієї постаті, розкриють глибину трагедії українського романтика часів революції.

Автор є земляк Миколи Хвильового і провів свої дитячі та юнацькі літа в місцевості, де пролетіли буйні юнацькі роки письменника, зформувалась його особистість. Доля судила мені бути свідком перших політичних виступів Хвильового на Харківщині в 1917-19 роках.

Свої особисті спогади про М. Хвильового я доповнив матеріалами спогадів про письменника друзів його дитинства та юнацтва.

Цінні відомості про його предків та батьків письменника, а також про його хлоп'ячі літа подала мені двоюрідна сестра М. Хвильового по матері Лариса Миколаївна Смаковська. Йї юнак Микола зв'язався з своїми найпотемнішими мріями та думками.

Уявлення про життя письменника в роки першої світової війни автор міг скласти на підставі спогадів земляка Хвильового і фронтового товариша його п. І. О. Варви.

Деякі деталі біографії, зокрема зовнішні й побутові обставини, пов'язані з трагічною розв'язкою трагедії Хвильового, автор взяв з опублікованих уже матеріалів (В. Гришка, А. Любченка та В. Куліша) та з спогадів інших близьких знайомих родини письменника.

Всім особам, що поділились зі мною своїми спогадами та іншими матеріалами, мушу висловити тут свою сердечну подяку.

Умови воєнного часу, в яких писано цю працю, не дозволяли ні поповнити ці відомості, ні дістати цілком автентичні матеріали від товаришів та родичів письменника (не кажучи вже за державні архіви), і тим самим подати критично перевірену біографію Миколи Хвильового. Для життєпису такого, на жаль, ще не настав час. Глибокі досліді в цій галузі не тільки доповнять мій матеріал, а й внесуть деякі поправки до цієї біографії, виправляючи неточності, уникнути яких сьогодні не можливо.

Поки ж що я зважуюсь поставити деякі віхи в біографії письменника та дати оцінку його творчості.)*

За відомим далеко за межами України псевдонімом «Микола Хвильовий» справді крився письменник, у паспорті якого стояло: Микола Григорович Фітільов.

Світ майбутній письменник побачив 1 грудня 1893 р. не в робітничій родині, як зазначалося в коротких біографічних довідках, опублікованих досі, і навіть у редакційній післямові в альманасі «Жовтень» (звідки, очевидно, й пішла ця легенда), а в сім'ї тростянецького вчителя Григорія Олексійовича Фітільова.

Vom Vater, — писав Гете, — hab ich die Statur des Lebens ernstes Führen, vom Mutterchen die Frohnatur und Lust zu fabulieren.

Не легко сказати, від кого з своїх батьків Микола дістав статуру. Його сухорлява фігура нагадувала більше посять батька. Далеко тяжче навести околиці чинники й «кровні» джерела, що визначили палку і сповнену внутрішніх суперечностей духовну вдачу письменника.

Матеріали, що їх мені ласкаво подала п. Л. М. Смаковська, незаперечно стверджують, що в крові Хвильового бушувала кров його предків, таких же палких і непосидячих, як і їх талановитий нащадок.

*) Творчу методу, світосприймання та світовідчуження М. Хвильового автор висвітлює у другій частині цієї праці, яку сподівається колись опублікувати.

Ми не маємо докладних відомостей за предків М. Фітільова по батьківській лінії.

Григорій Олексійович Фітільов — батько письменника — був винятковою по своїй яскравості натурою й належав до тієї категорії людей, що їх звуть «великими оригіналами». Дворянин з походження, він з'єднував у своїй натурі шляхетські манери та пановитість із щирим народолюбством.

У далекому минулому Фітільови, можливо, були й багатими дворянами, але Григорію Олексійовичу предки не лишили ніякісінських маєтностей. Батько Фітільов був, отже, дворянином тільки паппортом; фактично ж він належав до «інтелігентного пролетаріату», який творив той громадсько-політичний рух, що ним позначена історія Росії та України за останні 100 років. Плекаючи любов до українського демосу, його мови й культури загалом, співчуваючи тяжкій долі суспільних «низів», ідучи заради їх на певні жертви, Григорій Олексійович не зрікався панських навичок, уболюючи за тяжкою долею селянських мас, він в особистому побуті найменше цікавився, звідки беруться ті матеріальні засоби, маючи які, людина може, як він висловлювався, жити «по-людському». Якщо в кишені його ворухились грошенята, то він щедро тратив їх і жив, природно, більше з порожнім гаманцем, використовуючи всякі щасливі нагоди. Його найменше цікавило те, з чим має піти дружина на базар, але дратувало, коли йому подавали страву, приготовану «не як слід». Якщо йому заманулось біфштексу і дружина, задовольняючи волю чоловіка, діставала кусок м'яса та смажила йому цю страву, то біфштекс мусів бути неодмінно «кривавий». Як цього не додержувано, то тарілка з біфштексом летіла з кімнати в коридор. Коли треба було випити (а вино він любляв ще замолоду), то на це тратилось останні копійки.

І водночас, будучи студентом, з великим ризиком бере діяльну участь у підпільних революційних гуртках: буває на студентських сходках, поширює проклямації тощо. Це приводить до того, що Григорій Фітільов мусів кинути з першого ж курсу навчання в Харківському університеті й піти учителювати

до села Тростянця на Харківщині, де він зустрівся з симпатичною дочкою бухгалтера маєтків мільйонера Кеніга Єлисаветою Іванівною Тарасенко.

Єлисавета Іванівна, становим походженням селянка, була жвавою дівчиною. Їй дуже подобалась у Фітільові його експансивність. Батько її любив жити й умів жити. Високий, кучерявий брюнет, Іван Іванович Тарасенко поєднував у собі риси доброго бухгалтера з експансивністю темпераментного бонвівана. Любив випити, бути в веселому товаристві, надто в товаристві жіночому, був «душею» тростянецького «общества», шанованим всіма Іваном Івановичем, якому раді були його колеги по роботі. Був людиною, якій поштиво і щиро кланялись селяни та робітники й мило усміхались молодіці.

Приходячи додому іноді напідпитку та будучи дуже збудженим, він міг виявляти цю збудженість і життєрадісність, що була через край в його темпераментній натурі, на горшках з квітами, в яких кохалася його подруга життя. Горшки летіли з лутків на підлогу чи за вікно (залежно від пори року). Дружина з плачем виходила з дому і скаржилась на чоловіка сусідкам, а потім знову заводила квіти, хоч Іван Іванович, будучи в веселому настрої й нагадував їй, що квіти житимуть тільки до чергового нападу на нього веселости. Але все це не тільки не заважало подружжю жити в злагоді й мати велику сім'ю, так що за столом у них, як правило, сиділо не менше 12-15 чоловіка.

Темпераментність дід майбутнього письменника дістав у спадок, мабуть, від свого батька. Ми не маємо докладних відомостей про батька Івана Івановича Тарасенка. Знаємо тільки, що він був «незаконною» дитиною француза й кріпачки-українки.

У родині Тарасенків виразно виступало українське народолюбство. Звідси либонь пішли в основному й національно-політичні симпатії Миколи Хвильового, найближчим наставником якого й старшим другом був його дядько по матері, Володимир Іванович Тарасенко, що боровся потім у лавах бійців за створення Української Народньої Республіки й загинув смертю хоробрих на полі бою.

Панна Єлисавета, закохавшись у прибулого до тростянецької школи вчителя Фітільова, виходить за нього заміж.

Подружжя Фітільових жило перший рік щасливо. Єлисавета Іванівна не надавала спершу великого значення дворянським норвам свого чоловіка та нахилам його до «гарячого вина».

На першому ж році подружнього життя 1893 року, побачив світ первісток — син Фітільових, Микола.

Слідом за ним народилось протягом якихось восьми-дев'яти років ще четверо дітей: дочка Євгенія, син Олександр та ще дві дочки — Людмила та Валентина. Сім'я була велика, а жити було ні на що, бо учительського заробітку Фітільовим не вистачало.

Мила, симпатична Єлисавета Іванівна, можливо, й мирилася б якось з великими нестатками, але вона, дочка гордого Івана Тарасенка, що шанував себе й не дозволяв нікому зневажати його гідність, не могла дарувати чоловікові приниження її прав людини.

Зневірившись у чоловікові та боронячи дітей од згубного впливу голови родини, Єлисавета Іванівна десь року 1904-05 остаточно вирішила жити окремо від чоловіка і переїздить з п'ятьма дітьми, старшому з яких, Миколі, було 11-12 років, до своєї сестри, одруженої з досить заможним поміщиком Смаковським. Із Тростянця Єлисавета Іванівна переїздить до сестриного маєтку Зубівки (Богодухівського повіту на Харківщині).

Батько, лишившись сам, продовжує жити по-старому. Весела натура його весь час заходила в конфлікт з тими побутовими нормами та обов'язками, що їх накладала на нього служба. Вдача Григорія Фітільова не раз доводила його до великої матеріальної скрути вихід з якої він мусить шукати в бурлакуванні інтелігентної людини, яка здобуває собі засоби до життя випадковими заробітками по школах, канцеляріях тощо. Згодом розбитий паралічем, самотньо доживав він окремо від сім'ї в с. Котельві, де його й бачив автор цих рядків напередодні першої світової війни.

Милий симпатичний дідок, що дуже любив дітей і зовсім не нагадував тих «ізвергів сім'ї», образ яких, можливо, постав уже в уяві читачів на підставі поданих вище фактів, він подляв

свою самоту з вивіркою, клітка якої займала мало не третину кімнати. Очевидно спостереження за рухливим звірятком, що стрибало у великому колесі, бодай якоюсь мірою скрашувало тугу за рухом цієї рухливої з природи людини, приреної хворобою на спокій, що для нього, як і для його бентежного сина, рівнозначний був смерті.

Познайомившись ближче з батьками та дідом майбутнього письменника, ми все ж не можемо твердо сказати, від кого саме з них Хвильовий дістав у спадок свою Frohnatur: від батька, якого Смаковські звали не інакше, як «мятежна душа», «революціонер», чи від свого веселого діда Тарасенка та прапрадіда француза. Єдине, що можна вважати за цілком ясне, — це що «весела натура» становила характеристичну особливість його предків взагалі.

У маєтку Смаковських родина Фітільових прожила якихось два роки, а потім Єлисавета Іванівна дістала посаду вчительки спочатку в церковно-приходській школі села Чернеччини на Богодучівщині, а потім в народній школі на глухому хуторі Дем'янівці, недалеко від Диканьки. Тут, «на глухім шляху», прожила мати майбутнього письменника, поки всі діти не повиростали, а її найстарший син не став відомим далеко за межами України Миколою Хвильовим.

Фітільови жили в будинку «земської» школи з двором, наполовину засадженим сосною. Невеликий сосновий бір, як і куці сосон та шелюга росли то тут, то там, скрізь у цій бідній пісчаній місцевості, викликаючи потім у творчій уяві письменника відоме й не раз повторюване:

Сосни — гудуть

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азійський край!

Мотив цей, як і загалом дем'янівська природа, частенько фігурує в творах Хвильового.

Перейшовши «через ліс» — невеличкий, кострубатий, недотепний, «де сосни на північ хиляться», майбутній співець со-

нячної України, з її степами з важким плодючим «оранжерійним» чорноземом, виходив на простори широких шляхів, серед яких виділялась своїми пагорбами велична Шведська Могила.

Загалом треба сказати, що схильний до відтворення в своїх романтичних легендах і грубих шматків життя, письменник раз-у-раз звертався по матеріал до середовища, в якому провів дитячі та юнацькі роки, і не спинявся навіть перед тим, щоб, як от у «Шляхетному гнізді», виводити людей під тими прізвищами і в тому самому побутовому оточенні, як він бачив їх у житті.

Лише згодом, в міру візрівання творчої індивідуальності, письменник починає вільніше поводитися з життєвим матеріалом, що нагромаджувався в його пам'яті і, трансформуючись до невпізнанности, лягав в основу його прекрасних «творимих легенд».

До Дем'янівки переїхали разом з Єлисаветою Іванівною лише четверо менших дітей: великий пустун Микола лишився жити в Зубівці. Звідси возили його вчитись до Калантайвської початкової школи.

Непосидячий, невгамовний, він не раз змушував неньку замислюватись над долею сина, куди «визначити» Миколу по закінченню початкової школи?! Щоб віддати хлопця до середньої школи, треба мати кошти... а де ж їх узяти обтяженій великою родиною сільській вчительці?

За 12-13 кілометрів від Зубівки було невелике «заштатне» місто Красний Кут. У місті цьому була реміснична школа, в якій працював за викладача батько Миколи Фітільова, що жив, як ми вже знаємо, окремо від родини. Там була і т. зв. вища початкова школа. До школи цієї віддано було Миколу. Краснокутська вища початкова школа, коли не рахувати початкової калантайвської, була єдиною школою, що її з а к і н ч и в Микола Хвильовий.

Майбутній письменник не здобув тут широкої ґрунтової освіти. «Высшие начальные училища» призначені були для «кухаркиних дітей» і мали на меті дати своїм вихованцям куці

знання, які давали б змогу людині працювати дрібним урядовцем.

Перебування в стінах цієї школи мало велике значення в процесі формування світогляду Миколи Хвильового.

У Красному Куті зформувалась і зміцніла українська національна свідомість юнака, початки якої лежали ще в родині Тарасенків.

Велику роль в формуванні національного світогляду автора «Вальдшнепів» відіграв викладач російської мови в краснокутській школі А. Кривохатський. Свідомий українець, він у своїх розмовах з історії російської літератури не проминав жодного випадку, на якому можна було б показати учням кривди, що їх завдавала Росія Україні, постійні утиски, які терпіло українське слово, українська культура.

Українські симпатії підтримували в палкій душі юнака «українофіл» — учитель калантаївської школи О. Л. Сільванський та його дружина.

По закінченні краснокутської школи Микола вступає до гімназії, куди вирішив віддати його Смаковський, щоб «вивести якось хлопця в люди».

Спершу Микола мав учитися в Охтирській гімназії. Його одвезли були до Охтирки. Він почав був одвідувати там гімназію, але з невідомих причин через якийсь один-два тижні мусів повернутися до Зубівки. Потім всуває до п'ятої класи Богодухівської гімназії. Але й тут Миколі не поталанило.

Двоюрідна сестра письменника, у ставленні до якої юнак Микола виявив велику сердечність, розповідає, що майбутній письменник не відзначався великою ретельністю до науки. Разом з кузиною він мав вивчати французьку мову в учительки, що жила в сусідньому маєтку, але йому бракувало терпіння. Коли треба було студіювати нудні деклінації та кон'югації, зубрити «винятки» тощо, Микола забував це робити і мови французької так досконало й не вивчив.

Але не цей брак запопадливості був основною причиною затьмарення кар'єрних перспектив юнака. Великого клопоту завдавали матері й опікунові зв'язки Миколи з нелегальними

політичними гуртками. Живучи в домі свого дядька — земського начальника в Зубівці, юнак десь дістає заборонену літературу, провадить політичну пропаганду серед зубівських селян та наймитів. Підтримує в цій роботі контакт з якимсь студентом — революціонером з сусідньої Костянтинівської цукроварні.

Ще більше можливостей у цій сфері мав Микола Фітільов, живучи в місті, де серед його товаришів було досить буйних голів з табору соціалістів-революціонерів. Багато мали, мороки з шаленим гімназистом директор та інспектор провінціальної гімназії, ба навіть богодухівська поліція. Опікуна Миколиного викликав до себе на неприємні розмови директор гімназії. Впливовість дядька у колах «власей придержажих» якийсь час рятувала його небожа від великих прикростей. А що Микола не вгамовувався та ще до того грубіянив начальству, то становище таке не могло тривати довго. М. Смаковському начальство порадило, нарешті, взяти небожа з гімназії й тримати його під своїм наглядом. Так, далі п'ятої класи гімназії й не пішла освіта майбутнього письменника. Микола мусів вийти в світ і заробляти собі шматок хліба . . .

У ці роки бачимо його і за великим, заляпанним чорнилом столом Рублівського «волостного правління», де він мусів у товаристві таких же, як сам, писарчуків, переписувати нудні канцелярські «бомаги», і в канцелярії свого опікуна — земського начальника і, можливо, в інших значних, але занадто мерзких для його бунтівливої натури місцях.

1914-15 року Микола Фітільов працює за слюсаря в Краснокутській ремісничій школі.

Я не читав «послужного списку» Миколи Фітільова, але з чутих ще давно оповідань друзів дитячих та юнацьких літ письменника напевне знаю, що син тростянецького вчителя- бурлаки й мисливця ніде не нагрівав місця й більше марнував час без роботи в Дем'янівці та Зубівці, ніж заробляв хліб насущний пером переписувача.

Замість дихати прокислим повітрям «волостного правління» він волів залізти кудись у кущі чи зайти подалі хоч і в невеличкий, але сповнений живущого духу сосон та соснового шуму

бір, а то так лягти на схилі Шведської Могили й читати, читати й читати . . . Читати до самозабуття!

Живучи ще в Зубівці, Микола діставав багато книжок в бібліотеці поміщиці Савич, маємок якої був надалеко від маєтку Смаковських. Серед книжок, що їх прочитав підліток і юнак М. Фітільов були, слід гадати, твори Марлінського, «Тарас Бульба» та романтичні повісті автора «Вечорів на хуторі коло Диканьки» (та й сам то читач, як і Рудий Панько, жив, як уже згадувалось, на одному з таких хуторів, бо від Дем'янівки до Диканьки було всього 15-17 кілометрів). Надзвичайне враження, як свідчить двоюрідна сестра Миколи, справив на майбутнього письменника «Кобзар». Він знав напам'ять багато віршів Шевченка та інших українських поетів. Захоплювався «Мцъри» та іншими творами близького йому настроями Лермонтова. Не міг не привернути його уваги й «лицар печального образу». Багато дечого перечитав Микола за цей час. Захоплювався він біографіями великих людей, зокрема біографією Ніцше. Вплив цієї лектури знати було на поведінці жвавого, незалежного у своїх вчинках та гордовитого юнака.

Так, товариші його розповідали через якихось 10-12 років потім, як «оригінал» Микола, запланувавши на певну годину прийти з Дем'янівки до Рублівки, виконав точно свій намір і в страшну зливу, що припала саме на цей час, пройшов кілька кілометрів селом, викликаючи поблажливе знизування плечима у розважних, статечних односельчан та захоплення в молодих його товаришів, на зустріч з якими поспішав.

На цей період припадають творчі спроби Хвильового в красному письменстві. Ми не знаємо ні назв, ні змісту цих творів. Один із тодішніх друзів письменника, виведений в етюді «Шляхетне гніздо» під власним ім'ям, розповідав якось про ці перші спроби пера свого приятеля. Оповідач не пригадував тоді вже (1925-27 роки) ні змісту, ні назв цих ранніх творів Хвильового, але він добре держав у пам'яті, як майбутній письменник, прочитавши друзям-юнакам свої твори й вислухавши, звичайно, схвальні думки слухачів-критиків, посилав рукописи до редакції якихось журналів. Жадна з цих проб пера юного автора не

побачила світу, але з властивою Хвильовому упертістю він, очевидно, продовжував свої вправи в красному письменстві, яке любив і в якому знаходив забуття, так потрібне йому в доволі сірому середовищі, де мусів тоді жити.

Перша світова війна застала 21-річного Миколу в Красному Куті, де він, як ми вже знаємо, працював за слюсаря в ремісничій школі.

Весною 1915 року його мали призвати до армії. Не чекаючи призову, маючи освіту в обсязі чотирьох класів гімназії, що давала йому пільги при відбуванні військової служби (право вчитися у військовій школі) добровільно зголошується до війська.

Разом з іншими «вольноопределяючимися» романтик наш потрапляє до 7 роти тридцятого запасного полку в Чугуєві.

Ніколи потім і ніде майбутній автор «Синіх етюдів» не зазнав такого брутального нехтування гідності людини, як у цій роті. Грубий салдафон і садист капітан Лебедев, якому довірено було муштру «вольноопределяючихся» людей, що за кілька тижнів перед тим вчилися по середніх школах чи були вчителями, вимотував жили з «інтелігентів», лаїв їх раз-у-раз найбрутальнішою лайкою, провокуючи тим самим виступи проти нього своїх вихованців.

Постать Лебедева не випадково правила потім Хвильовому за символ хамства та брутального насильства. Коли треба було за кілька днів до смерті пояснити другові неможливість жити в тодішніх умовах чесній людині, що поважає свою гідність, письменник вдавався до страшного образу капітана-садиста, що тішився, плюючи в душі вищим від нього своєю інтелігентністю людям.

Навіть у людей спокійніших від Миколи Хвильового матеріна Лебедева й свідомість свого безсилля протестувати викликала сльози, які ясно текли по щоках витягнутих у струнку жертв.

Микола пробує затамовувати лють у серці давно відомим у нас способом, до якого вдавався якихось 70 років перед тим великий бунтар Шевченко: починає пиячити . . . П'яний, він лаїв своїх мучителів «взводних», «унтерів», ба навіть «самого

Лебедева», наражаючись тим самим на велику небезпеку бути відданим під воєнно-польовий суд.

На щастя, все обійшлося гаразд. Відбувши строк навчання у Лебедева, потрапляє на фронт.

Чарівні сади буйної фантазії, де вічно цвіли вимріяні райські дерева й чути було ричання «шикарних» леопардів, тигрів та інших екзотичних звірів, що жили в уяві романтично настроєного юнака, 21-літній Микола мусів змінити на брудні шанці, що густою мережею вкрили Польщу, Білорусь і Галичину. Замість прекрасних фантастичних алей, по яких походжає романтик в години читаннялюбимих авторів та в хвилини, коли віддався своїм, тепер мріям, мусів місити невилазну болотнюку шляхів «синьоокої» Булоруси . . .

Микола Фітільов ніколи не належав до баніванів, любителів добре пожити. Навпаки, трудно назвати іншу категорію людей, яку так ненавидів би суворий в своєму житті Хвильовий. Тож недогоди, з якими зв'язана всяка війна, могли його лякати менш за все. Палка натура його не тільки не почувала б бруду й жаху війни, а навпаки, розпалювалася б і штовхала його на героїзм, якби він знав, що бореться за близьку йому справу. Але втягнена до війни тюрма народів, що звалася Російською Імперією, аж ніяк не настроювала юнака на героїчний лад.

Опинившись у казані, де клекотіли соціальні й національні пристрасті, потрапивши в ту ідейно-політичну оргію, що панувала в російській армії напередодні лютневої революції, Хвильовий переживає важливий період у процесі остаточного зміцнення свого національно-політичного світогляду.

Лютнева революція 1917 року викликала великий заколот у думках салдатської маси. У військових частинах утворюються салдатські комітети, до яких потроху фактично переходить політичний провід у війську.

Український національний рух, що набрав з перших же днів революції великого розмаху, дається взнаки і в армії. Утворюються українські національні частини. На таку частину перетворюється й 14 дивізія, в якій служив Фітільов. Микола, виступаючи часто на мітингах, стає популярною особою серед своїх

товаришів. Коли створено було салдатський комітет дивізії, до нього обрано й Фітільова. У комітеті майбутній письменник керує культурно-освітньою комісією.

Восени 1917 року Микола Фітільов демобілізується.

З армії повертається людиною з цілком зформованим українським національним світоглядом та з властивим його експансивній натурі запалом кидається у вир політичної боротьби, що нуртував тоді на Україні. Ентузіаст української національної справи, що дихав увесь час цим повітрям, сповненим політичного екстремізму, він стає палким прихильником створення української держави, в якій якнайрадикальніше розв'язані були б усі питання не лише національного, а й соціального порядку.

Побачившись із рідними, Микола їде до Охтирки. Але довго там не затримується й оселяється в Богодухові. Тут працює при советі робітничих, селянських та салдатських депутатів, у відділі освіти, де керує позашкільною освітою. Важливість цієї роботи й відповідальність, яку покладала вона на Фітільова, можна зрозуміти, коли зважити що в період найбільшого надруження революційних подій лекції, мітинги та агітаційно-пропагандистська робота набирає виключного значення.

Микола разом з іншими своїми товаришами (Т. П. Гарбуз, Руденко та інші) виступає як переконаний український соціаліст-революціонер (есер). Гаряче підтримує всі заходи Української Центральної Ради. Бореться з русофілами.

Жовтень 1917 року зустрічає як свідомий українець. Але політичні погляди Миколині еволюціонують у лівому напрямі . . .

У душі майбутнього письменника відбувається той процес, яким позначено тоді цей період в ідейно-політичній еволюції його майбутніх бойових товаришів — В. Елана, О. Шумського, Гринька та інших.

Ентузіазм романтика національної революції передається й багатьом байдужим до національної справи людям, що оточували Хвильового. Пригадую такий випадок.

1917 рік. Я тоді гімназист четвертої класи однієї провінційної гімназії, жив до того кілька років на квартирі, де між іншими

мешкала й учениця місцевої гімназії миловида Катя Гащенко. Катя, доки вчилася в гімназії, була байдужа до того національного руху, який набрав надзвичайної потужності і в тамтешній середній школі, де були створені вже гуртки українців-середньошкільників, влаштовувались національні вечори, свята, маніфестації.

Цього року Катя скінчила гімназію й дістала призначення на посаду сільської вчительки до Дем'янівки, де, як ми знаємо, вчителювала мати М. Фітільова й куди саме тоді повернувся з фронту сам Микола.

Перші листи, які ми діставали з Дем'янівки від своєї старшої товаришки, були писані по-російському, і мова мовилася в них за звичайні справи, які передусім можуть цікавити «барисьню».

Та як же ми здивовані були, коли через якихось 1-2 місяці роботи Каті в Дем'янівській школі, нам принесено було листа від неї, писаного українською мовою, більше — сповненого такого українського запалу, який у нашій свідомості аж ніяк не пов'язувався з уявленням про цю гарненьку дівчину! У листі, між іншим, Катя, пригадую, писала й про сина старшої товаришки по роботі, Миколу Фітільова, який захоплюється організацією селянських гуртків, «Просвіт», українських вистав. Як ми дізнались потім, у Каті було більше, ніж звичайне захоплення молодим юнаком, з яким вона зустрілася випадково в школі. (Та й захоплюватися «барисьні» таким непоказним зовні і дещо грубуватим Миколою, хоч, правда, і наділений багатою душею, не було чого, бо Микола, здавалось, ніяк не міг бути героєм її роману). Але Катя з жаром прозеліта молилась на свого учителя, і життєві путі молодих людей на кілька років сходяться...

Цей епізод, який, правда, дещо вводить нас у світ інтимних порухів душі як самого Хвильового, так і людей, що стояли близько до нього, а тепер розкидані по наших просторах, може, з багатьох міркувань і незручно робити ще в такій публікації, як наша, але бідність біографічних даних про письменника сьогодні, в інтересах бодай якогось прояснення загадкового образу цієї трагічної постаті періоду лихоліття нашого народу змушує

трохи порушити прийняті норми, і просити осіб що фігуруватимуть в цій частині роботи, пробачити таку нетактовність.

Та повернімося до громадської роботи Миколи Фітільова цього періоду.

Хвильовий, що потім, в роки так званої «літературної дискусії» на Україні, витратив багато енергії на боротьбу з «просвітянщиною», в цей період бере активну участь в організації і роботі «Просвіти». Сам Микола Хвильовий очолював «Просвіту» в рідній слободі. Його енергії завдячує великою мірою Рублівка тим «культурним ренесансом» (інакше не можна назвати це), що його ми спостерігали в той час.

Любив він українську народну пісню, народні пісенні примітиви, яких наслухався в Дем'янівці та на Шведській Могилі, повз яку проходив шлях з Котельви на цукроварні, той шлях, яким потім героїня його новели «Життя» піде шукати світу. У той час звичайно тяглися валки гарб з котелевськими дівчатами, що їхали на буряки й співали звучних, розлогих українських пісень.

Що б згодом у полемічному запалі не говорив Хвильовий про «Просвіти» та різні «Співочі товариства», великий розквіт яких, може, свідчив тоді про недостатність державно-творчих потенцій народу (що так боліло цьому великому громадянинуві нашої країни), але Микола Григорович до могили зберіг той теплий спогад про цю епоху «золотого гомону» Землі Української, як спогад про найкращу пору свого життя, спогад, тепло-та якого йде не з сфери свідомості, а з неконтрольованих розумом глибин підсвідомого.

Дитинство («щасливе», «чарівне» дитинство для переважної більшості людей) Хвильовий ніде майже не згадує у своїх творах — бо приємного там було мало. 1917-18 роки, роки буяння сил у 24-літньому Хвильовому, як і в його народі, були такі дорогі м'ятежній душі мистця, як дорогі їй були «наївність, тиха журя і добрість безмежні» його матері, перед чим прекрасним печальним образом тепліли у лампаді фанатизму і «неможивий біль» і «незносна мука», що їх доля щедро приділила цьому бунтареві.

Потім, закохавшись так у звуки, фарбах і запахи слова «музичного музиканта» з далекої Іспанії Мартінеса Мієрра та бажаючи розповісти йому про свою «надзвичайну чумацьку країну» він запитував себе:

«Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля Шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як гоніальний Леонтович у бур'янах мого степового краю! Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників з подій; як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалась молода епоха, йшла м'ятежна епоха, йшла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Вігли вітри із Сходу — сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї Голубої Савої стояв гул».

А ніщо не було таким милим серцю Хвильового, як Голуба Савоя — Україна і гул, що ходив тоді по її ланах. І навпаки, ніщо так не лякало його, як спокій кладовища, що панував на його «вишневоокій Україні» — цьому «химерному краї диких і темних доріг» до повітих романтичним серпанком чарівної безвісти віків.

У душі своїй він, як і героїня його «Сентиментальної історії», цинив тільки той закуток, «що в ньому найкраще мусіли відзеркалитись химерні озера загадкової далі».

Ні 1917 року, ні пізніше він ніяк не міг погодитися з тими, хто романтичну закоханість у своїй країні вважав за химеру, що може тішити тільки дорослих дітей: «Невже я зайвий чоловік, — питав Карк — Хвильовий, — що люблю безумно Україну». «Суцього града не имами, но грядущого взискуем», — міг би повторити він тоді слова Апостола.

Навіть пізніше, коли політичні погляди письменника еволюціонували в марксистському напрямі, а буйні сходи житів по степах дорогої йому Голубої Савої потоптані були кінськими копитами нових гунів, навіть тоді з глибини його підсвідомості виростала туга за героїчною минувшиною краю й тривога за те, що нитки національних традицій його народу обриваються 1918-19 р., затоптані в бруд.

Пригадуєте з того самого «Редактора Карка»:

«Нюся:

— Все так, все дим. Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі, величний малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блакить бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком напис: «Козаки випливають грабувати турецькі міста!» і текст відповідний . . . Може й козаччина через 100 літ буде тим . . .

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілося. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був бравнінг.

Так просидів до трьох годин ночі . . . »

А ніколи потім так ясно не відчувалось на Україні тіні її середньовічних лицарів, як у ті тривожні дні Національної Революції. Навіть вороги її мусіли прибрати імена чужих абсолютно їм Богунів тощо.

Який же рій мрій викликали ці тіні в романтичній душі Миколи?

Навіть пізніше, коли він став членом партії, яка бравувала (для замилювання очей «неісторичним» націям) своїм інтернаціоналізмом, Хвильовий не міг вигнати з своєї душі «сірого чортика» — любови до України, — що нашіпував слова, які будили в ньому грішні, з погляду ВКП(б), думки, не давали заснути національним первням його свідомості й привели, нарешті, до трагічного фіналу.

В «Арабесках» він писав:

«І от, поет з тієї божественної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним, і не в сенсі банально-сентиментальної нудьги, а так, як може жити художник . . . Поет знав, як далеко одійшов запах тобілівічево-старих бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків» і все, що хвильовало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що історії народів його божественно-незрі-

вняної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні, на першу півсотню літ, одведено силою рабської психіки тільки на два рядки, і то петитом; і на ці два рядки ніхто ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне уваги і поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина на глухій дорозі невідомості».

Так думав Хвильовий 1921-27 р. р., але в дні своєї юности, за які мовиться зараз, національна ідея жила в його душі не як сірий чортик, а як прекрасна блакитна квітка, що манила його вдаль, в безвість, до загибуні . . .

Палкий романтик любив свій край. Але не менше любив життя. Життя ж для нього було темною кармазиною рікою, що протікає по віках невідомо куди. Але неодмінно протікає, а не стоїть у заболоні . . .

Життя він уявляє як безнастанний рух.

Цитовані вже «Арабески» кінчаються так:

«— Іду! Синій вечірній городок. Азія. Б'є годинник. Іду . . . А за мною прожектор, трамвайні ліхтарі, тротуарні світлові плякати й мільйон інших дрібниць. І все це мчить в химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось в хаосі планетарного руху й тільки ледве-ледве блищить у свідомості».

Все що стоїть та затримує цей рух, було противне його свідомості. Чужа йому була і млявість.

В моїх грудях товпиться
Легкоморозний цвіт
Осіньої турботи.
Мурашки золотої радості
Плазують по спині,
І всюди бачу я
Електрики блискучі очі.
І всюди чую я
Прелюдію машин до людського життя.

А Україна, всесвіт —
В купелі боротьби,
І біля них — матуся неминучість.

(В електричний вік)

Але, як сказав поет:

Туди виносять хвилі
Тільки сильного душею.

І образ сильної, вольової людини, як основної передумови здійснення мрій «взыскующих грядущего града», носив завжди в своєму серці Хвильовий. Образ відважних, невгамовних, що в боротьбі і гніві своєму почувають цілком своє життя. Хвильовий завжди був певний, що «справа в тому, щоб виховати в ній (нашій інтелігенції) залізну волю й повернути їй загублену в віках «фанатичну віру в прекрасне далеке майбутнє».

Устами героїні «Вальдшнепів» Аглаї, письменник пізніше проголошує такий свій виплеканий протягом усього життя ідеал людини:

«Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих! Але не за те безумство, що вродилось у сорентівського міщанина Пешкова, — я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів . . .»

Але запитаймо себе: як часто доводилось спостерігати це безумство, що непогамовану нічим волю у тодішньої (1917-18 р. р.) української інтелігенції? Мусимо відповісти: мало, далеко й далеко недостатньо!

Якщо верхівці нашої інтелігенції бракувало не раз в ті часи потрібної рішучості в соціальної та національної політиці, то що ж говорити за інтелігентні «низи», серед яких жив Хвильовий в 1917-18 роках.

Влаштували багато вистав, селянських хорів, що співали отих любих серцю майбутнього письменника пісень «геніального Леонтовича» (і співали непогано). Але Хвильовий не міг відчувати

вдоволення з усього цього. Він розуміє, що любов до прекрасної української пісні, скільки любов ця розвивалась коштом волі до боротьби за створення незалежної України, ні до чого путнього націю не приведе, що Україна проспівує всю революцію, тоді як противна сторона укріплює дуже розхитані сохи, на яких трималась кілька століть «єдина неделимая».

Ще стоячи на позиціях «есерівських», Микола Фітільов радо пристає до бунтівливих селян слободи Мурахви (на Богодухівщині), які не хотіли визнавати над собою ніякої влади (в тому числі й німецької).

Не зайвим буде сказати кілька слів про мурахвян. Село Мурахва не схоже було на інші села. В той час, коли серед удискуваного російським поміщицтвом українського селянства, почали забуватись традиції славного Запоріжжя, коли над Хомами Гудзями почали брати гору (хай і симпатичні, але заражені «траводним» плебейським світоглядом) Маланки та Андрії Волики, мурахвяни донесли до 1918-19 р. неушкодженою, чистою своєю душою нащадків запорожців і не гнули шиї ні перед ким.

Про Лесю Українку писали:

«На вид сього пароксизму гніву тратиться почуття сучасности. Здається що ніколи не було двох сот років національного пониження, що виховали цілі покоління рабів. Здається, що з-за дрібних друкованих рядків глядять на нас спотворене гнівом обличчя уярмленої нації»

Те, що відчуваєш, читаючи твори Л. Українки, характеризує й життєвий стиль Мурахви.

Мурахвяни прогнали з свого села комісарів, що хотіли завести тут советські порядки і чинили довго потім хоробрий опір всім спробам накласти на них ярмо, пофарбоване в червоний колір. «Мурахвянська республіка» остаточно знищена була тільки тоді, коли влада могла тримати в Богодухові значні військові сили.

У 1918 р. «Мурахвянську республіку», що не раз хоробро витримувала натиск переважаючих сил противника, очолював український соціаліст-революціонер (с-р) Т. М. Пушкар.

Микола Фітільов, як переказував мені один із його приятелів, приєднався до мурахвян і був «начальником штабу» Пушкаря.

Мурахва особливо захоплювала бунтівливу душу Хвильового.

Період гетьманщини Хвильовий пережив головню в Мурахві та по хуторах недалеско від Калантаєва.

Свідком чого був він тоді на Україні?

Українські соціалістичні партії, провадячи половинчату політику мали незначні наслідки своєї роботи й не повели за собою селянської маси. Маса ця стала жертвою національно чужої демагогії. Захоплення влади гетьманом ще більше поглибило і без того глибоку кризу, що її переживав тоді український народ. Одвертий бльок українського та російського поміщицтва (з фактичною перевагою росіян), реакційна соціальна політика цієї верстви, що нічого не навчилася в політиці й заходилась була, не зважаючи ні на що, коло реставрації «миколаївського» режіму — все це викликало велике роздратовання в українській селянській масі, штовхаючи її в чужі обійми.

Глибоке розчарування в поведінці українських соціалістичних партій та незадоволення з гетьманщини спричинили велику кризу і в світогляді Миколи Фітільова, викликавши на якийсь час (за законом антитези) у його експансивній натурі певну апатію до тих національно-політичних ідеалів, що їх він плекав доти в своїй душі і до яких повернувся потім, під кінець життя знову.

Перехід Хвильового на нові позиції відбувся так.

Восени 1918-го року, коли почалося кероване Симоном Петлюрою повстання проти гетьмана, Микола Фітільов організовує загін селян Козіївки та інших сіл, розташованих недалеко від Мурахви, і б'ється за створення Української Республіки. Маленького, одягненого в кожушок і рухливого, його можна було бачити в цей час на селянських сходах. У сповнених експресії промовах закликав він селянство захоплювати землю і зміцнювати Українську Народню Республіку. Слова його падали на сприятливий ґрунт і швидко перетворювались у діло. Маса та й козаки Фітільового загону розуміють повалення гетьманату

на Україні як акт, що за ним має йти створення соціального режиму, за якого вся влада й матеріальні вартості в країні мають належати трудящим верствам.

Тим часом Советська Росія, скориставшись з того, що нова влада на Україні не встигла швидко організувати збройні сили Республіки так, щоб вони могли захищати новий лад від натиску зовні, напала на Україну. Під тиском переважаючих сил противника Українська армія відходила на захід. Большевики займали одну по одній українські землі. Захоплено Харків. От-от мали зайняти й Богодухівський повіт, на терені якого діяв загін Фітільова. Зі сходу на захід тяглися валки втікачів.

Загін Миколи Фітільова відходить на захід. Проходить він через Калантаїв, де лежав тоді хворий на тиф друг ватажка І. Варва.

Микола Фітільов одвідує хворого товариша. У розмовах і поведінці його відчувається не певність і відчай...

Свідок цієї зустрічі описує її так.

До хати, в якій лежав хворий, увійшов озброєний керівник загону. Побачивши тяжко хворого, напівпритомного друга, Микола спитав, чи той пізнає його. Коли недужий сказав: «так», то поцілував його й сів просто на ліжко хворого.

— Що ви робите? — сказала мати хворого. — Він же хворий на тиф! Заразитесь!

— А все одно доведеться загинути! — і продовжував сердечну розмову з другом. Побачив на столі пляшку з портвейном. Запропонував на прощання («Може вже ніколи не побачимось?») випити її. Друзі випили. Фітільов мусів поспішати. На прощання ще раз поцілував хворого й вийшов з хати.

Загін відступив до Опішні. Тут у душі Миколиній стався остаточний злам: повіривши большевикам, які саме тоді заявляли, що тільки вони несуть національну й соціальну волю українському трудящому народові, створюючи Українську Советську Республіку, в якій слову українському й культурі забезпечено буде вільний розвиток. Хвильовий з кількома бійцями повертає до рідного села й організовує там загін «вільного козацтва» з місцевої людности.

Загін затримує сани з утікачами, що проїжджають через слободи. Козаки Фітільова починають діяти, як червоноармійці.

Це привело до того, що різдвяними святами до Рублівки, де діяв тоді головню Фітільов, одного вечора заскакує загін українського війська, якому наказано було роззброїти «вільних козаків» Фітільова. «Козаки» були в цей час по домівках, тому роззброїти їх за короткий час було неможливо. Тому прибулі обмежились на тому, що заарештували самого Фітільова та двох бійців, що випадково були тоді в волосній управі, й захопили з собою.

Надворі вже смеркало. Загін з трьома заарештованими прямує на станцію. Виїхали за слободу. В цей час розітнулися часті рущничі постріли: то «козаки» Фітільова, дізнавшись про арешт свого ватажка, почали обстрілювати загін, в полоні якого був Фітільов та два його товариші. Зав'язалась перестрілка. А надворі зовсім уже стемніло. До того ж, хоч це було й на Різдво, але снігу в полі було мало і рілля в степу була чорна.

Фітільов розуміє, що арешт нічого доброго йому не віщує, і вирішує тікати. Його маленька постать швидко розстає в темряві ночі та чорноті масного чернозему. Кілька пострілів услід втікачеві не дали ніяких наслідків.

Фітільов був на волі, а двох бійців його розстріляно через кілька годин на станції Кочубеївці, де стояла тоді одна Українська частина, що мала ліквідувати рублівський загін. Така ж доля спіткала б, мабуть, й Миколу Хвильового... Могила двох розстріляних, у якій мав лежати і майбутній автор «Вальдшнепів», до недавнього часу можна було ще бачити на Рублівському майдані.

Тут не зайвим буде подати факт, що проливає якесь світло на тодішні політичні настрої «рублівських вільних козаків» та їхнього ватажка. Обстріл, що врятував життя Хвильовому, організував найактивніший помішник Фітільова, на прізвище Коба, людина з такою ж гарячою вдачею і щирим серцем як і ватажок. Врятувавши життя Хвильовому, Коба якийсь час служить у рублівському загоні, уже тоді, коли, по приході большевиків, загін той перетворився на звичайну собі червону

військову частину. Та незабаром Коба розчарується в новій владі й організовує в своєму районі повстанську групу, яка бореться з «прод-отрядами». Повстанець Коба і його товариші діяли досить довго. Коли советська влада на Україні зміцніла так, що існування невеликих повстанських загонів було неможливим, Коба складає зброю і їде за порадою в Харків до відомого вже тоді всій Україні письменника Миколи Хвильового.

Це було в той час, коли «сірий чортик» в душі Хвильового починає бунтувати так, що письменник, затамовуючи біль у своєму серці, не знаходить уже собі місця в советській дійсності. Незадовго перед тим, як його бунтарська душа українського патріота, затиснута в палітурки партійного квитка комуніста, ламає ті палітурки і Хвильовий спрямовує свій човен проти течії.

Поки Коба нищив ворогів Голубої Савої, Хвильовий був у ідейному шуканні. Коли ж Кобі стало не до снаги боротися з «напираючою варязькою силою» і він, надломлений, мусів піти до Каносси, Хвильовий вирушає в свій похід проти цієї сили.

У всій цій історії повстанця Коби важливий той факт, що далеко не всі «вільні козаки» Фітільова носили в собі душі, для яких більше важив хліб, ніж національна воля. Якби події, що наступили після повалення гетьманату, не набрали так швидко нещасливого для Української Республіки характеру, то невідомо ще, в чиїх лавах бився б рублівський загін Миколи Фітільова.

Згаданий недавно арешт Фітільова прискорив процес ідейно-політичного самовизначення майбутнього письменника. Після цього Микола Фітільов одверто заявляє за свою прихильність до большевиків. Щоправда, раніше, ніж опинитися в лавах ортодоксальної КП(б)У, Хвильовий до примусової ліквідації Української Комуністичної Партії (УКП), перебував в лавах цієї партії, яка, протиставляючи себе комуністичній партії большевиків України об'єднує всіх (незалежно від національної орієнтації) комуністів на Україні, як українська комуністична партія.

Першу половину 1919 року Микола Хвильовий проводить у знаному вже нам місті Богодухові, на Харківщині, де працює за помічника військового комісара і водночас провадить культурно-освітню акцію.

У цей час в богодухівській газеті «Рабочее слово» Хвильовий друкує (либонь уперше) свої статті й нариси. Нариси ці, зважаючи на те, що газета була російська, друкувалися частково російською, а частково українською мовами. Вони уявляли собою твори, побудовані на тому побутовому матеріалі, що його письменник нагромаджував у своїй роботі на селі.

Напроросні 1919 року становище в Богодухові було тривожне. Навколо повставали українські повстанські загони, що не давали спокою советській владі в повіті. З півдня наближалась денікінщина. У місті утворено було «Раду П'ятьох», до рук якій передано було всю владу. Тоді Хвильовому довелося пережити те, що з такою винятковою силою малює він потім у «романтиці» «Я» (хоч сам він не був ні членом Ради П'ятьох, ні не убивав своєї матері).

Десь у квітні 1919 року Фітільова призначають за військового комісара до дев'ятої дивізії, що стояла тоді, здається, в Гадячі.

Улітку 1919 року прийшли денікінці. Хвильовий відступає до Брянська.

Другу половину 1919 року та рік 1920 Хвильовий працює в політвідділі якоїсь советської дивізії. Можливо, що він друкував тоді свої нариси чи статті у газеті «Подіву» (Политотдела дивизии) чи в інших виданнях того часу, але даних про цей період творчості письменника ми не маємо.

У цей час одружується вдруге з дочкою богодухівського друкаря Юлією Уманець.

З 1920 року Хвильовий живе в Харкові. Тут поринає він спершу у пропагандивну, а потім у літературну роботу. Працює в культурно-освітньому секторі військової установи, що звалася, здається, ХОВГ. Бере участь у боротьбі між укапістами та комуністами з КП(б)У.

1920 рік — рік початку поважної літературної роботи Хвильового.

Перший зареєстрований нашою бібліографією, либонь, за вказівками самого письменника, друкований літературно-мистецький твір у к р а ї н с ь к о ю м о в о ю був вірш «Я тепер покохав город», уміщений у журналі «Знання» за 1920 рік (№ 19-20). Микола Фігільов виступив тоді під псевдонімом Стефан Кароль.

1921 року поет Хвильовий доволі часто виступав з своїми віршами в таких альманахах та часописах, як «На сполох», «Щабель», «Шляхи мистецтва». Цього ж року окремим виданням вийшла поема Миколи Хвильового «В електричний вік» та збірка віршів «Молодость».

1922 року Хвильовий друкує прозові твори, що наступного року вийшли окремою збіркою під назвою «Сині етюди».

Надзвичайний поетичний темперамент і велика мистецька сила, що виступала в цих творах, звернули зразу ж увагу читачів і критиків на автора «Синіх етюдів». Після виходу цієї збірки за Хвильовим закріплюється репутація метра школи молодих прозаїків Советської України.

Я не маю наміру зараз давати аналізи віршів та оповідань Хвильового як мистецьких речей (цього хочу присвятити окрему працю) і обмежусь тільки на розкритті в н у т р і ш н ь о г о с в і т у автора «Синіх етюдів».

Хвильового-людину, політика і мистця — можна схарактеризувати одним словом р о м а н т и к.

«Я, пробачте за вольтерьянство, я . . . романтик»: — писав він про себе у вступній новелі до I тому «Етюдів».

Хвильовий закоханий був любов'ю фанатика у прекрасне завтра:

«Маріє! — і я чую, як гримить повинь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край» («Арабески»).

«Я, — признається героїня «Сентиментальної історії», — любила ходити на луки, любила запах осоки й це зелене море трав, що хлюпотіло за рікою, я безумно любила вечерові кучугури і черв'якову шелюгу, і димки над нашою оселею. Але я ненавиділа наших провінціальних людей, таких темних і диких, як

дичавина тамерланівщини, і завжди тоскувала за тим незнаним, що згубилось десь у далеких краях. Колись небіжчик-брат (він був страшний мрійник і він загинув на барикадах), колись він патетично деклямував мені: — Б'янку, я вже, мабуть, не повернуся додому, і багато нас, очевидно, не повернеться. Але йдемо ми з такою радістю, ніби чекає нас не смерть, а якесь надзвичайне безсмертя.

Потім він говорив мені про світові пожари, про невідомий фантастичний край. Я довго слухала його, і перед моїми очима виростало химерне коло, і я вже бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни. Пам'ятаю, я випрямилася на весь свій дитячий зріст (я й справді тоді була дитиною) і сказала надхненно:

«— Клянусь тобі, брате!»

У цих словах весь Хвильовий. Ми не знаємо, хто відіграв в житті нашого непоправного мрійника ролю Б'янчиного брата. Може це був хтось із окопних товаришів його чи промовців, що самі горіли любов'ю до невідомих країв, запалювали нею серця слухачів (промовців таких багато було в м'ятежний 1917 рік, і гинули вони, як герої Хвильового, чи то на барикадах, чи пізніше самі знайшли порятунок від туги у холодній цівці бревнінга). Може це була книжка, одна з тих, що він так любив читати ще в дитинстві . . .

Безперечно лишається одне: діставши в спадок від бурлакибатька веселу вдачу, дух неспокою — Хвильовий з юних літ до того моменту, коли обливаючись кров'ю, впав з пробитою скронєю, весь час чув «далекій тупіт фантастичних коней», дивився на сучасність крізь призму легенд Шехерезади і вірив в епоху великого ренесансу свого народу, «коли не буде ні повій, ні чорної біржі, ні бруду, і душевна дисгармонія буде легеньким виром під водяними лілеями, коли човен без весел несе, а комиші стоять на кордоні зелених лук і прислухаються» («Арабески»).

Коли б ви попрохали мрійника конкретизувати свій ідеал, то поставили б його в тяжке становище: 1917 чи 1918 року в намальованій ним картині прийдешнього града на першому пляні

була б Голуба Савоя з її селянами, що осяяні щастям орють широкі перелogi своїх ланів.

Трохи пізніше, коли письменник, як і його герої-романтики, запевняв, що чує, «як по нашій республіці ходить комуна, урочисто переходить . . . з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать» — це була б картина щасливої творчої праці людей — громадян світу.

Ще пізніше Хвильовий, з властивим його натурі патосом розповів би вам про Україну, в якій живуть, не знаючи грубого егоїзму й міщанської обмеженості, українські громадяни, що пишються своєю культурою і тією ролею месії, яку вони відгравали з волі-долі у створенні світової федерації республік.

Політиком-реалістом (чи загалом політиком) Хвильовий ніколи не був. Політика, де керуються принципами Макіавелі, була чужа щирій, широкій та експансивній натурі нашого мрійника, який навіть тоді, коли виступав у невластивій йому ролі публіциста, робив раз-у-раз грубі тактичні погріхи.

Хвильовому ніколи найже не спадало на думку те, що приписував собі такий же наївний, як і він, російський ідеаліст 30-х років минулого століття: «Мені не дозволяють бути левом. Гарзд, стану на якийсь час лисицею. Одурю своїх тюремників. І прокляття тим, хто змушує мене до цього!»

Якщо загальна ситуація країни, в якій жив письменник, іноді змушувала Хвильового виступати у невластивій йому ролі лисиці, то робив він це з страшенною огидою, бо нічим так не гидував, як брехнею, а притаманна йому одвертість привела його до трагічного фіналу. І прокляття тим, хто силував його до цього!

Про Мазепу, образ якого стояв завжди перед Хвильовим, один український публіцист якимось писав:

«Він часом мусів, як Гоголь і його генерація, збочувати, аби не бути роздавленим московською тройкою (котра врешті і переїхала його), але в серці своєму він не здійняв перед нею капелюха, лише уступався з прокляттям на устах і з заповіддю помсти в серці».

Авторові «Синіх етюдів» чужий був, як я вже відзначав, макіявелізм. Хвильовий загалом не здібний був лавірувати серед небезпечних скель, рифів та мілин, що чигали на всякого, хто цікавився політикою, в советській Росії. Йому чужа була сентиментальна прекраснодушність. «Самим собою і життям до кінця зберігаючи святе невдоволення», він умів ненавидіти усе те тупе, консервативне, що затримувало вільний літ житття.

Свій «Одвертий лист до В. Коряка» письменник закінчував так:

«Прощайте, шановний товаришу! Вітайте від мене всіх своїх друзів і всіх своїх гарних знайомих і передайте, будь ласка, що я їм не дам спокою і на тому світі. Мені за них і не «соромно» і не «боляче». Мій девіз — не щади ворога!»

Закоханого у свій ілюзорний світ романтика рідко коли покидав оптимізм. Після наведених щойно слів Хвильовий говорить:

«Як усе таки гарно, чорт візьми, жити навіть у вуспівській*) дійсності! От зараз ніч, тветя година ночі. Десь торохкотять обози з калом, а я дивлюсь у вікно, і мені здається, що світ пахне якимись божественними пахощами. Мені здається, нарешті, що це не світ, а якась райська музика, та музика, що я її чую тільки (де б ви думали?) тільки на полюванні.»

Яким же прекрасним уявлявся письменникові світ, коли він, борець з покликання (а ще Гете сказав: «Бути людиною — значить бути борцем»), проходив з рушницею за плечима по змоченій кров'ю українській землі, руйнуючи ветхі будівлі старого в ім'я гідного людини майбутнього.

Але то була лише ілюзія. І Хвильовий це доволі швидко зрозумів . . .

В роки громадянської війни, спостерігаючи життєву брутальність, Хвильовий міг тішити себе думкою, що світ в той час перебував ще в стані руйнації, за яким має наступити період творення нового житття, яке вже пустило нібито невидимі фізичному окові корінці в попелі руїн старого. Але згодом, коли кінчилась громадянська війна й минули всі призначені вождями

*) ВУСПІ — Всеукраїнська Спілка Пролетарських письменників.

революції терміни для проростання посіяного зерна нових життєвих форм, серце Хвильового стискає тривога. Неспокій хвилює душу письменника тим більше, що й сам провід країни, здобувши перемогу на полі бою військовому, дає наказ про відступ на полі господарському. Щедро видавані на мітингах 1917-18 років векселі, що гарантували швидке створення комуністичного життя, 1922-23 року ніхто не оплачував. Більше того: визнано було банкрутство в формі проголошення нової економічної політики. Виявляються цілком виразно ознаки морального розкладу панівної партії.

Наріть у ранніх оповіданнях Хвильового ми частенько побачимо образи хижаків та міщан з партійним квитком і без нього, які викликають огиду. Пригадаймо Вольського з «Кімнати ч. 2», «якому завжди було чудово, бо він комісар». Пригадаймо бридке кубло Карлів Івановичів та інших паразитів, що присмоктались до виснаженого громадською війною та економічною політикою уряду народнього організму і, грабуючи худосочну державу, їздили по курортах, харчувалися «совнаркомівськими» пайками, тоді як український селянин залишений був на становищі парія.

Що дала революція мужикові?

«Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорової чашки, а потім він пішов у повстанці і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок — йому ніколи. Український мужик і на заводі — він всюди український . . .

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний з гарячими очима, з порожніми руками на багнети — чимало їх бігло. Вони вміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до його, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

— Простіть, господа . . . чи то пак, як вас». («Редактор Карк»).

Чи в іншому етюді:

«Микита закурив цигарку.

Пахне зеленню, пахне кізяками.

Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:

— Якнебудь стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? Ех! Одно слово — ех! Та й тільки. («Колонії вілли»).

А стерва цього було багато в ті роки. Як гнилі бактерії, що з непереможною силою розмножуються там, де є сприятливі умови, так і ця мерзота, усе, що було найпідлішого в країні, липло до гнилої в своєму нутрі партії, витісняючи звідти людей типу Карків-Хвильових. Письменник не раз змальовував у своїх творах цих «героїв».

Хвильового, як і Хлоню з «Санаторійної зони», ображає те що «пройдуть роки — один, два, десять — і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого учителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається за його ім'ям і зробить з нього брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад . . . І коли б я, — веде далі Хлоня, — мав хоч крихітку надії, що можу боротися з тією сволоччю, я був би безсмертним . . .

Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижакками, не то хижими машинами».

Неспокійного юнака-поета мучить сум, нудьга і навіть зневіра.

«Скучно . . . Пам'ятаєте легенду? І от я думаю: десь там на сіверській дикій півночі, лежить геніяльний м'ятежник, закутий у міцні ланцюги, і теж думає: «Скучно». І справді, можливо, він знову підведеться із свого одра, можливо, він знову зійде на наш азійський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного всесильного льоду й не виведе корабель у стихію. Мені б хотілося, щоб він скорше вмер. Так буде краще, принаймні для нього».

Такі думки хвилювали Хлоню-Хвильового, коли Ленін лежав безнадійно хворий, а в партії, з якою Хвильовий ще не порвав зв'язків точилася боротьба навколо престолола. Наївних, закоханих у «загірній комуні» романтиків Хлонь десь в глибині душі гріє образ ідеального вождя, образ, що його вони помилко-

во пов'язують з постаттю Леніна. Хлоні повинні мати в серці такий образ. Їх найменше турбує те, що він не відповідає дійсності . . . Світ у їхній уяві — це царство фантомів («Це було воістину якесь царство фантомів — пише Хвильовий про внутрішній світ Хлоніного двійника Анарха, — але тихих, задушевних, і вони не тривожили його»).

«Ті своєрідні фантоми, що ними завжди жив юнак (Хлоня), Анархові потрібні були тепер, як саме повітря».

Образ легендарного вождя голубить їхнє стомлене серце, бо склався в ті часи, коли: «Пам'ятаєш? Стоять ешельони, а паровик так задумано шипить. Їдемо в дикі замріяні степи, де лекає тривога, невідомість, де цілі провалля жури й радости. Станція, ще станція, і семафори, і степи . . . Тоді не було порожнечі . . .» («Заулок»).

Романтики намагались спершу приймати будні періоду «нової економічної політики» серцем і розумом.

«Але все таки — тоска. Це коли покидаєш позиції й не певний, що скоро повернешся» («Синій листопад»).

Закоханим у свою наречену-революцію мрійникам вона уявляється тепер в образі «сіроокої гарячої юнки з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю і мчить по ланах часу в безсмертя» («Арабески»).

Життєвий бруд, що поганить чарівний світ романтиків, уявляється їм в моторошно-гротескних образах пацюків та іншої нечисти.

«Мені, — читаємо в «Арабесках», — навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його забив. Тоді я беру чималий молоток і, коли пацюк іде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк виріс, став розміром з болонку і пішов на задніх лапах, а на його голові я бачу череп . . .»

Ні, не їм, хоч і сповненням священного гніву, але далеким від життєвої критики, подолати пацюка. Він паскудить чарівні

троянди, викохані ними в садах буйної фантазії. Мрійники задихаються в новій для них дійсності. Романтики не розуміють, що в 1918 році одружувались вони не з прекрасною сіроокою юнкою, а з приреченою на смерть нареченою, яка незабаром має стати трупом, що, мов упир той, душить все живе, що потрапляє в його обійми.

Як і героїня «Сентиментальної історії», Хвильовий, романтика якого наразилась на жорстоку правду життя, починає передчувати фатальний кінець:

«Це був, звичайно, страшенний ідеалізм, але я його й зараз поважаю». Поважаю за його непохитну волю, за прояви справжнього людського безумства. Справа в тому, що я, як це потім виявилось, намагалась протиставити себе своєму вікові, а вік, глузував із мене. Я хотіла прилучити чистий, я сказала б, святий романтизм своєї натури до заголеної й брудної правди життя, але це моє бажання розбивалось об глуху стіну наманікюреного віку . . . У цій нерівній боротьбі мене було деморалізовано — і тільки».

Суцільне в роки громадської війни Я письменника розкололось: з одного боку, він почував себе салдатом революції, людиною, сильна воля якої кориться тільки наказам бурхливого життя, що має вилитись у відповідні його прагненню форми, а з другого — не може не відчувати, що жив у царстві фантомів, які легко розвіюються, наткнувшись на міцний мур дійсності.

Вступивши десь на межі 1918-19 року до комуністичної партії, Хвильовий сподівався впливти в фарватер кармазинової ріки життя і швидше добутись країни щастя, але виявилось, що на крутому повороті його одкинуло в заболонь. Письменник переконався, що партія, з долею якої він пов'язав своє життя, обідує не так фанатиків певного життєвого ідеалу, як міщухів, шкурників, душі вільного духу людини.

Неофіт ішов в ім'я ідеї на всі жертви, до яких зобов'язував його вступ до партії.

Перше, чого вимагалось від нього, — зректись тієї прекрасної дами серця його юности — України, якій служив він до того часу . . .

Як горой «Я», боячись перетворитись на безхребетного Андрюшу, він тоді навіть пожертвував заради ідеалу своєю матір'ю, Вітчизною.

Пригадаймо написану кров'ю серця картину:

«... Я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурено дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто, тільки місяць лле зелений світ з пронизаного zenіту. Я держу в руці мавзер, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях...

... Вона мовчала ...

... Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей.

Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилась вона на мене ...»

Голова чорного Трибуналу Комуни убив власну матір, тоді як творець цього образу стріляв лише в один із фантомів, яким жила уява його — романтика революції. А загалом цей акт, що відіграв таку фатальну ролу в житті Хвильового, письменник вчинив у «млості», коли його душа охоплена була пожегом, в якому не можна було здавати собі ясно справи в тому, що робиш:

Помню я толпу без счета,
Ряд ступеней, столб, топор ...
Умирать я шел за что-то,
Но за что, — забыл с тех пор, —

міг би сказати слідом за російським поетом наш романтик через п'ять — шість років.

Письменник не говорить, чи знайшов душевну суцільність голова трибуналу, забивши свою матір. Навряд ...

Щождо самого Хвильового, то ми знаємо, що знищений ним раз у своїй свідомості фантом Вітчизни незабаром з'яв-

ляється в його душі і то з'являється не в образі месниці за злочин сина, а в тому ж самому образі люблячої своїх нерозважних дітей матері, що їй так притаманні «наївність, тиха жура і добрість безмежна». Як і до вбивства, вона так же радо відчиняє двері хатини, що стоїть десь у глухій околиці гомінкого світового базару, і приймає сина, що збагнув увесь жах своєї помилки.

Як Хвильовий не запевняв себе в 1919-20 роках, що ніякої матері перед ним немає, «що це не більше, як принада», але він мусів визнати, що це не так.

Повторилось те, що в романтиці «Я» передує смерті матері:

«Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда. Тут, в тихій кімнаті моя мати не фантом, а частина мого власого, злочинного «я», якому я даю волю. Так, в глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі» (Підкреслення Хвильового).

Героїня роману «Вальдшнепи» Аглая пояснює так кризу світоглядку Дмитрія Карамазова, alter ego Хвильового.

«Маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури ... Карамазова захопила революція своїм соціальним розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, на тисячу смертей. Але як мусів себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло і що його комуністична партія потихесеньку та помалесеньку перетворюється на звичайного собі «собирателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка».

Хвильовий переконався, спостерігаючи російську дійсність першої чверті 20 ст., в правдивості твердження Альфонса Карра: «Що більше змін, то більше все лишається по старому». «Єдина неделимая» змінила тільки свою форму.

У «Вальдшнепах» відбувається такий діалог між Карамазовим і Аглаєю:

«... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось манастиря...»

— Так тож, — вирвалось несподівано Карамазову, — в ім'я великої ідеї.

— А хіба тепер ти без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хоч би та ж ідея відродження твоєї нації?

— Звичайно, захоплює, — непевним голосом сказав він. Але...

— Без усяких «але», — рішуче одрубала Аглая. — Щось одне: або це ідея, або це нова примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що в ім'я її ти розстріляв своїх ближніх».

Хвильовий побачив, що його Вітчизні загрожує страшна небезпека реальної смерти від тих, кому він повірив у дні своєї юності і хто переконався в роки громадянської війни, що викреслити Україну зі списків живих на тій підставі, що вона переможена була у військовому змаганні сильнішим ворогом, неможливо; коли він розкрив для себе пляни противника, розраховані на те, щоб прикриваючись прихильністю до української культури, приспати свідомість українців, з тим, щоб завдати їм як нації останнього, смертельного удару, душу патріота землі української пройняла тривага за майбутнє власного народу. У Хвильовому спалахнув бунт «такий гострий», як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані, — бунт, гаслом якого було: «Жити в повазі від сусідів — чи вмерти в бою».

Окремі ноти протесту проти поневолення, що прокидались подекуди в мистецьких творах письменника до 1924 року, перетворюються в його памфлетах 1925-26 років та в романі «Вальдшнепи» у страшний крик, що розбудив навіть мертвих. Нагромаджене роками почуття несправедливості, що її ввесь час зазнавали українці в новій державі вибухло в нашому громадянстві з величезною силою. Воно спричинилось до сепарування з тієї суспільної каші, що звалась «громадянством Советської України», елементу свідомих, готових на жертви в інтересах свого народу, і незначної кількості рабів, яким не муляло вже шию ярмо, тих «самоотвержених малороссов», що їх після використання ворогом, спіткала така ж доля, як і жертв їхньої

каїнової роботи, з тією лише різницею, що Хвильові загинули, як герої, а запроданців самі господарі становища викинули на смітник, як непотріб...»*)

До чого зводились вимоги Хвильового, проголошені під час знаної літературної дискусії, що розгорілась в 1925-28 роках? Віссю, навколо якої та дискусія оберталась, було питання, коротко сформульоване в назві не пропущеної советською цензурою статті: «Україна чи Малоросія?»

На якому становищі повинен далі жити Український народ: на становищі нації, що поважає суверенність інших народів, які

*) Однодумець Хвильового, колишній нарком освіти УССР Шумський, на засіданні Політбюро КП(б)У так характеризував тодішні національні стосунки в партії: «В партії господствует русский коммунист, с подозрительностью и недружелюбием, чтобы не сказать крепче, относящийся к коммунисту-украинцу. Господствует, опираясь на презренный шкурнический тип малоросса, который во все исторические эпохи был одинаково беспринципно-лицемерен, рабски-двоедушен и предательски подхалимен. Он сейчас цеголяет своим лжеинтернационализмом, лавирует своим безразличным отношением ко всему украинскому и готов всегда оплевать его (может иногда по украински), если это дает возможность получить местечко».

Один із таких «предательски-подхалимных» малоросів, Є. Гірчак, наводячи цей уступ із стенограми засідання Політбюро, говорить, що Шумський нібито поширював звирячу ненависть до тих комуністів українців, які додержувались правильної «ленінської» лінії в національному питанні на Україні. Гірчак не помічав хоч би того, що на засіданні Політбюро комуністичної партії України Шумський змушений був промовляти російською мовою, бо українська мова там була незрозуміла.

Дядя ж Варфоломій із «Силуетів» Хвильового відзначає те, чого не помічали (чи, вірніше, хотіли не помічати) «подхалимствующие» та ті, кому вони підхалимствовали, ще в перші роки ствердження советської влади на Україні:

«Приїжджає, скажемо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку: «Що тут развешали всяких Мазепов да Коцюбинських?» І що ти йому на це скажеш? Ну? ...»

Чи розповідає про другого, що «проехал двести вьорст по Україні і не нашол мови. Но зато, правда, нашол українскіє настроєнія».

«Настроєнія» ці викликали лють у колишнього друга Коцюбинського Максима Горького, який через них заборонив перекладати українською мовою свої твори; вони ж викликали й відомий вірш Дем'яна Бедного:

«Язык украинский, наверно,
Есть очень пестрое клише —
И стало мне уесесерно,
Уесесерно на душе!»

входять до складу Советського Союзу, і має таку ж повагу своїх прав від інших націй, передусім росіян? Чи Україна обертається на становищі колонії Малоросії нового типу, яка має правити за додаток до Советської Великоросії (Великої Росії).

Хвильовий з категоричністю, що не припускає різних тлумачень, заявляє у цій статті:

«Українське суспільство, зміцнівши, не помириться із своїм фактично, коли не де-юре, декретованим гегемоном — російським конкурентом».

Образи Мазепи та великої Шведської Могили, які ще з дитячих літ нагадували Миколі Фітільову про Полтавську катастрофу і манячили потім увесь час дороговказом на його життєвій путі, тепер так роз'ятрили стару душевну рану, що Хвильовий починає зривати пластирі, що в формі показного протегування большевиків українській культурі мали заспокоїти віковий біль письменника і його народу: Хвильовий домагається радикально діючих ліків: советська Малоросія повинна перетворитися на хай і Советську, але Україну.

Хвильовий знав, що на Україні «вмирала стара форма життя, як лицарство запорожці, що нове вино треба вливати в нові міхи. Але він вірив у майбутнє своєї країни та її культури:

«В кожнім шелесті й тремтінні приморської сиротливої фльори . . . відчував напружену боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля» («Арабески»).

Рафаель мусить народитись. Треба тільки створити умови, що якнайбільше сприяли б його духовному зростанню.

«Підводиться, — писав Хвильовий, — прекрасне сонце відродження, і ми тиснемо руку тобі, невідомий товаришу!»

«Коли якась нація (про це давно вже й не раз писалось), — читаємо в статті «Україна чи Малоросія?» — виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати природний процес, з одного боку, затримують оформлення клясових сил, а з другого — вносять елемент хаосу у світовий загальноісторичний процес».

Україна, думав він, мусить пройти той «природній» етап, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав. «Оскільки українська нація, — читаємо в одному памфлеті Хвильового, — кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це, як непереможне її бажання в и я в и т и й в и ч е р п а т и своє національне (не націоналістичне) офарблення.

Це ж національне офарблення виявляється в культурі і умовах вільного розвитку, в умовах подібних до сьогоднішньої ситуації, з таким же темпераментом і з такою ж волею наздогнати інші народи, як це ми спостерігали й у римлян, що за порівнюючи менший період значно наблизились до грецької культури».

Письменник з сумом констатує, що Україна в цілому й тип українця далекі ще від ідеалу: «а ми всього навсього Хохландія».

«Наша розляпана хохлацька психіка», за яку Хвильовий згадує у передмові до творів Еллана, це було те, що найбільше дратувало письменника в національній вдачі українців. «Сильний, як леопард, і вільний, як воля», — ось той ідеал людини, що його плекав у своїй душі увесь час Хвильовий. Керуючись ним, письменник не раз показував свою відразу до людей типу Андрюші і не одно гірке слово докору кинув своїм землякам, ба навіть великому бунтареві Шевченкові, що його (Хвильового) двійник Карамазов безпідставно вважав «на подив малокультурною й безвольною людиною» та обвинувачував у тому, що Шевченко нібито «навчив нас писати вірші, сентиментальничати «по-Катеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» — безглуздо та безцільно і дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму».

Хвильовий, як і герой «Вальдшнепів», ненавидить людей типу дружини Дмитра Карамазова, Ганни:

«Ганна все таки типова миргородська міщаночка, і саме вона й не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба оці здивовані вишневі (обов'язково

вишневі) очі не характеризують її, що називається «до откazu»? Хіба це не вона, та типова українська жінка, що так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?»

Народ наш мусить, на думку Хвильового, перебороти в собі «закобзарену» психіку та створити новий тип вольового українця. Зразок такої людини, яка вічно прагне і творить грандіозну культуру, Хвильовий вбачив у Західній Європі, в її людях, в фавстівській душі тієї Європи:

«Це європейський інтелігент в найкращому розумінні цього слова. Це коли хочете, знайомий нам чорнокнижник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію й відкрив перед нами безмежні перспективи. Це доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух» («Думки проти течії»).

Микола Хвильовий закликає орієнтуватись на психологічну Європу: «Саме вона, — гадав він тоді, — й введе наше молоде мистецтво на великий і радісний шлях до світової мети».

Як і у російських ідеалістів — «западників», за якихось 90-100 років перед тим, українського «західника» поймає туга за «закордоном», Хвильовий, як і росіянин В. Печорін, міг би сказати: «Туга за чужиною охопила мою душу . . . На захід. Кричав мені таємничий голос. І на захід я пішов будь там що».

На заході Хвильовий сподівався знайти те, чого не бачив він у тодішній советсько-українській дійсності.

Ще до виступу свого з циклом памфлетів у додатку до «Вістей», «тоска» ця виявляється у Хвильового в його «Лілюлі», де він з надзвичайним ліризмом змальовує образ французької мадам Фур'є, що, як і білий лебідь на білому килимі над її білим ліжком, хотіла полетіти з царства Пупишкіних до «солодкої» Франції.

Пригадаймо сцену, коли Фур'є, зворушена признанням Льолі, грає на віолончелі якусь французьку пісеньку:

«Потім французька заспокоїлась і грала Льолі якусь маленьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жіронди. Пісня була тепла й запашна, як винний город далекої Франції, як закинутий берег замріяної Гаронни».

Хвильового тягне на захід те саме, що вабило туди в той час і київських неоклясиків, з якими він тоді так заприятелював й нав'язав листування з метром цієї групи Миколою Зеровим. Неоклясики ж в особі Максима Рильського так висловлювали тоді свій потяг до західної культури:

Ти випив самогону з кварти
І біля діжки п'яний спиш, —
А там десь голуби, мансарди,
Поети, сонце і Париж.

Хвильовому було «душно на своїй Вітчизні», а «в таких випадках, — мовляв він, — можна зробитись навіть киргизом тощо, коли в Киргизії є оддушину».

До Росії та до її культури у Хвильового була давня відраза:

«Від російської культури, від її стилів, — писав він у статті «Апологети писаризму», — українська поезія мусить якомога швидше тікати».

«Велика російська література, — читаємо в згадуваній уже статті «Україна чи Малоросія?» — є перш за все література песимістична, вірніше, пасивно-песимістична . . . Російський пасивний песимізм виховував кадри «лишніх людей», попросту кажучи, паразитів, «мечтателів», «людей без определенных занять», «нґтиков», сереньких людей двадцатого числа».

Автор «Вальдшнепів», як бачимо хоч би з цієї цитати, розрізняє песимізм активний і пасивний. Він, як і еспанець Мігель де Унамуно, був не проти сумнівів, недовір'я, неспокою, навіть розпачу. Навпаки, як і еспанський філософ, Хвильовий міг би сказати:

«Треба сіяти між людьми зародки сумніву, недовір'я, неспокою, навіть розпачу. Треба робити так, щоб люди втратили оте своє буденне щастячко, яке ніколи не є справжнім щастям, і яке, втрачене, по суті не є втратою».

Хвильовий добре знав російську культуру. Він добре був обізнаний з літературою й філософією Толстого та Достоевського, що проголошувала «жалість, примітивність психіки й отарність» основною засадою.

Хвильового, як і одного росіянина, поета початку двадцятого століття, обурювало оте притаманне російській національній психіці уявлення про форми громадського життя з властивим йому придушенням людської індивідуальності. Індивід, у згоді з цим уявленням, повинен геть розчинитись у громаді:

Природа наша, точно, мерзость;
Смирено плоские поля, —
В России самая земля
Считает высоту за дерзость, —

писав той поет.

Цю істину російські «западніки» збагнули за режиму держиморди Миколи I з його бенкендорфами та дубельтами.

Як же міг ставитись до цієї культури у к р а ї н а ц ь Хвильовий, що пережив Жовтневу революцію й той лад, який вона ствердила?

«Москва сьогодні — це центр всесоюзного міщанства, — писав Хвильовий в статті «Україна чи Малоросія?». Репліка ця прозвучала як лункий ляпас панам становища, ляпас, що його пам'ятають і по сей день. Люблячи батьківщину, але водночас задихаючись у ній, Хвильовий поривається до «загоризонтного Заходу, відчуваючи певну спорідненість між своєю бунтівливою душею українця й допитливою душею «чорнокнижника з Вюртембергу». Та фаустівська «цивілізація Заходу, при всім її зовнішньому блискі, при всій її пишноті й насиченості енергією, все ж видавалась Хвильовому хворою вже на старечу склерозу цивілізацією, а не здоровою культурою, в якій грає густа, червона кров молодого організму.

Спостерігаючи глибоку кризу, переживану західною цивілізацією наприкінці 19 та початку 20 століття, обізнаючись із сумними прогнозами щодо майбутнього її у працях видатних мислителів Заходу, Хвильовий приходив до висновку, що цивілізацію цю треба перебороти в ім'я нової культури. Людство має пережити період грандіозного р е н е с а н с у. Нова культура повинна народитись у страшних катаклізмах, що стрясають світ протягом поточного століття. Епіцентри землетрусів, що

знищать стару цивілізацію, як і точки, де прокинеться нова культура, лежатимуть на сході Європи, точніше: на Україні.

Ще 1922 року в новелі «Кімната ч. 2» Хвильовий подає такий сповнений внутрішньої символіки епізод:

«Виходим до залізниці. Збігли на насип.

Вона:

— От дивіться: все далі й далі, а куди — невідомо.

Він:

— Ви про рейки? Чого ж невідомо? Далі станція — одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що може з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На те є семафор. А нещасні випадки завжди бувають — це теж відомо.

Ішли на схід по рейках. Простори кутались у надвечір'я.

Вівдя казала:

— Я люблю йти на схід, бо навіть вітвар на схід дивиться.»

А 1922-33 року Хвильовий ставить таке nota bene до своєї віри в етюді «На глухому шляху»:

«Велика істина землі: сонце підводиться на сході!»

Року 1924, напередодні вибуху, викликаного появою памфлета «Про сатану в бочці» — у листі Анарха до сестри («Санаторійна зона») ми читали:

«— Я писав тобі: «Дивіться на Схід!» І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску, його не розуміють. Одні побачать у ньому рупор Івана Калити, другі — заклик до дикої азійччини. Але ж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи неспокойно не сиділо під могутньою рукою шовінізму; другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми й забобонів. Люба сестро! Це ж зовсім не так. Ми бачимо, що західня цивілізація гние і в ній гние людськість. І ми знаємо: скоро прийде новий Спаситель, і предтечею йому буде Атіла! Пред-

теча пройде з огнем і мечем м'ятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (т і л ь к и т о д і) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. Це буде! Я не тільки вірю, але й знаю. Дивіться на Схід! І вся трагедія Лівобережжя, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич . . . Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, ти їх, звичайно, найдеш. Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-кулацької матушки, або гопаківсько-шараварівської неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому — майбутній анархізм».

Саме з України, на думку Хвильового, прийде та нова культура й те нове мистецтво, що на них чекає світ.

Але чому ж з України?

Нова культура, відповідає Хвильовий, може народитись тільки в полум'ї великої громадянської війни, масових громадських розрухів. Україна, «яка завжди була ареною горожанських сутичок і яка виховала в своїх буйних степах тип революціонера конквістадора», має всі дані, на думку письменника, стати колискою «азіатського відродження». «З другого боку, наша Евразія завжди стояла далеко від третьої культури, і пробудження її енергії. Більше того, оскільки Евразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом четвертого культурно-історичного типу виступаємо ми» (Україна чи Малоросія?»).

Азія взагалі й Україна передусім мають, на думку Хвильового, розв'язати світову проблему й вийти знову на широку історичну арену.

«Сьогодні, — писав Хвильовий, — ми сучасники «гибелі Європи», але не як фавстівської культури, а як буржуазного типу. Але ми сучасники і свідки також падіння творчої енергії людського малеріапу на європейській території; західне суспільство природно йде до стану духовної імпотенції».

Отже, пророкуюри слідом за багатьма західно-європейськими мислителями *Untergang des Abendlandes*, Хвильовий далекий від думки, що разом з загибеллю фавстівської цивілізації зникне й сильна вольова людина, а її місце посяде тип безвільної людини, яка найвище щастя для себе вбачає у звільненні від жит-

тевої сусти і поринанні в блаженстві Нірвани. Хвильовому занадто близькою й дорогою видається фавстівська людина.

«Я чую, — писав він, — і приєдную свій голос до тих, що співають вхідну молитву Заходові, то тільки тому, що Захід нібито вичерпав сили, які можуть породжувати нових людей. Азія ж, в якій людський матеріал спав віками, нагромадила стільки «енергії для всесвітніх універсальних завдань», що тільки їй до снаги влити досить живої крові в жили конквістадорів майбутнього.»

«... Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням клясичної освічености, але й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважних конквістадорів, що за ними тоскує і європейське суспільство» («Україна чи Малоросія?»).

Хвильовий ніде не дає виразного окреслення нової людини не розкриває змісту душі людей «азіатського ренесансу», не визначає специфіки її, але з усього написаного ним випливає з цілковитою ясністю одно: душа нової людини буде різким запереченням східної душі, як душу цю прийнято визначати в західно-європейській літературі, й відродженням тієї душі, що її з такою силою показав був автор «Фавста» в його образі «чорнокнижника із Вюртемберга».

Виходить, що Азія виконає покладену на неї місію лише в тому разі, коли вона позбудеться рис, якими характеризується нині тип «східної» людини і даватиме світові поіннятих духом неспокою та сповнених залізної волі Колюмбів, Ньютонів, Байронів та Наполеонів.

Мова, виходить, ішла не за смерть Фавста, а за його відмолуження. Фавст Гете ладен був закласти спілку навіть з чортом, Фавст Хвильового не заперечує проти того, щоб після відмолуження з'явитися в образі людини з дещо вужчими, ніж у європейця, очима та трохи більшими вилицями. Але український мислитель звільняє дорогого йому «вюртемберзького чорнокнижника» від цього конфузу, бо запліднення світової душі, яка має виносити в собі нову людину, покладає він на

Україну, що речницю східного краю Європи, за яким починається земля, що давала світові Тамерланів.

До нашого завдання не входить критика поглядів Хвильового, тому обмежуємось лише на виявленні справжньої суті теорії азіатського ренесансу.

Нам хотілося б тільки вказати на можливість джерела цієї концепції.

Гасло *ex oriente lux!* (Світло — зі сходу?) — старе як світ. Не заглиблюючись в історію, нагадаймо тільки теорії представників російського месіанізму (слов'янофіли, Леонтьєв, Данилівський та інші).

Серед російської інтелігенції загалом дуже поширена була і є віра в те, що саме Росія має дати світові нову культуру, нову форму державности. «Захід сказав уже все, що міг сказати, — писав незадовго до Хвильового С. Булгаков; — тільки Росія покликана перебрати духовий провід над Європою.

Навіть автор славетних «Філософических писем», «западник» 30-х років минулого століття П. Чаадаєв, що з надзвичайною яскравістю показав суть російської культури, всеж писав у своїй «Апологии сумасшедшего»:

«Наше діло внести рятівний принцип ладу до світу, що його опанувала анархія. Росія не сміє облишити цю місію, довірену їй царем небесним і земним».

Хвильовий, як ми вже знаємо, повторюючи старе гасло «світло зі Сходу», більш ніж далекий був від твердження особливої місії Росії, але йому не чужий був, безперечно, месіанізм в його українській модифікації.

У шуканні ближчих ідейних попередників месіанізму Хвильового ми, здавалося б, повинні передусім наткнутися на Кирило-Методіївців, серед яких постала сто років перед тим «Книга битія українського народу». Але треба відзначити, що, не вважаючи на очевидну подібність автора «Камо грядеши» і Костомарова в тій частині, де останній принципово визнає особливу місію України в світовій історії всеж між концепцією Хвильового й концепцією Кирило-Методіївців існує велика розбіжність,

яка зводить майже нанівець наявність наступницького зв'язку між цими теоріями. По-різному уявляли вони собі той життєвий лад, до якого має привести людство український народ, по-різному аргументували свої тези. Якщо кирило-методіївці уявляли собі епоху здійснення своїх ідеалів, як час, коли люди раюватимуть у царстві, де процвітатиме загальна справедливість та любов до ближнього, то Хвильовий не виявляв ніякісного замилювання в цьому, воліючи радше пожертвувати економічними вигодами, обіцяними колективізмом, ніж жити в суспільстві, де люди всі будуть задоволені, нічого не хотітимуть, нікуди не пориватимуться, всіх і все любитимуть. Цей спокій і раювання ситих людей був чужий нашому письменникові, життєвим девізом якого було Франкове: «Лиш боротись — значить жити».

Якщо Кирило-Методіївці приділяли українському народові ролю Месії на тій підставі, що народ наш нібито не має в своєму складі нетрудових верств, позбавлений у вдачі хижачьких рис, властивих цим верствам, і може стати через те найкращим прикладом життя в царстві вселюбови, то Хвильовий аргументує український месіанізм, як ми вже бачили, тим, що український народ гартував свою волю в вогні постійних «горожанських сутичок», на які багата наша історія; він підкреслює, що історія ця віками вчила нас не тільки любити, а й ненавидіти, будила в нас палкі громадянські пристрасті.

Тож «Книга битія українського народу» небагато дала Хвильовому.

Далеко більше значення в постанні теорії азіатського ренесансу Хвильового відіграла, безперечно, праця німецького мислителя Освальда Шпенглера: «Untergang des Abendlandes». Перший том її, як і деякі інші праці цього автора з'явилися в російському перекладі незабаром по виході в світ у Німеччині і 1921-23 років були предметом гарячих дискусій в Москві, Києві та Харкові. Концепція Шпенглера здобула тоді багатьох прихильників серед деяких кіл російської та української інтелігенції. Уряд мусів «вживати заходів» проти цього підбурювача спокою «благополучных граждан» советської країни. Книгу

Шпенглера було заборонено незабаром після того, як з'явилася її перша частина. Другий том Шпенглерової праці так і не став приступним в російському перекладі советським читачам, коли не рахувати окремих уступів з нього, що їх видано було невеличкою брошурою.

Ім'я Шпенглера почитують деякі персонажі творів Хвильового (скажемо, Катря з «Санаторійної зони»). Доволі часто згадує Шпенглера у своїх статтях і сам творець теорії азійського ренесансу.

Вихідний пункт концепції Шпенглера — це заперечення єдиної лінії розвитку світової культури та проголошення ідеї, що історія людства складається з історій кількох замкнутих у собі культур, кожна з яких має власну душу й розвивається за своїми законами, повторюючи долю інших культур тільки в тій частині, де розвиток цей подібний до життя живого організму. Шпенглерівська концепція історії, ця, за виразом одного критика, «концепція фатального кружіння кожної історичної душі над безоднею смерті, що чекає на неї»*), близька світорозумінню Хвильового.

Він цілком приєднується до Шпенглера, коли той проголошує *Untergang*, загибель Європи. Скільки можна судити на підставі опублікованих уривків з похороненої в архівах цензури статті Хвильового «Україна чи Малоросія? — письменник наш повто-

*) «Я, — пише Шпенглер, — бачив багато могутніх культур замість монотонної картини простолінійної загальної історії . . . Ці могутні культури з досвітовою силою розцвітають з лона материнського ландшафту, з яким вони щільно пов'язані протягом всього свого існування. Кожна з цих культур вибиває на своєму матеріалі свою власну форму, кожна ж форма має свою власну ідею, свої пристрасті, своє в л а с н е життя, волю, почування, свою в л а с н у смерть . . . Кожна культура має свої власні можливості виражатись, що народжуються, стигнуть, одцвітають і ціколи не повертаються» (*Untergang*).

«Є люди, — пише він в іншій праці (*Pessimismus?*), що змішують падіння античного світу з загибеллю океанського пароплава. У слові падіння н е м а є значення катастрофи. Якщо замість падіння скажуть завершення, — вираз, що з ним пов'язане цілком певне значення в мисленні Гете — то на час песимістичний момент виключається без зміни власного значення поняття».

рює, мабуть, Шпенглера і в самому визначенні тих культурно-історичних типів, що їх знала Європа. Так, він вважає, приміром, ту культуру, що має заступити місце померлої «фавстівської», ч е т в е р т и м культурно-історичним типом. (У Шпенглера Європа знала античну, магічну й фавстівську культури).

Праці Шпенглера (а з українців праці Донцова та Костомарова) зміцнили в концепції Хвильового його погляд на росіян та їхню культуру, як на щось чуже духові Заходу.

Росіяни, на думку Шпенглера, загалом дуже одмінні від народів типу німців чи англійців. У тому, що відомо було західним європейцям під назвою «росіяни», закладена, як гадає Шпенглер, можливість утворення в майбутньому кількох народів, як у германцях доби Каролінгів.

«Не можна, — каже Шпенглер, — не провести різкої грані між російським і західно-європейським духом. Які б не були глибокі душевні, а також релігійні, політичні та економічні одмінності між англійцями, французами, німцями та американцями, але при зіставленні з Росією народи ці зливаються в одно ціле.» «Справжній росіянин, — веде далі цей же автор, — нам такий же внутрішньо чужий, як римляни періоду царів чи китаєць передконфуцієвої доби, коли б той чи той могли стати перед нами».

Зрештою Шпенглер повторює тут думку, яка міцно засіла в свідомості не тільки пересічного європейця, а й у всіх майже мислителів Західної Європи. Важливим в концепції Шпенглера є те, що він якось ніби мимохідь зауважує, що суттю Росії є начебто «обітниця прийдешньої культури».

На жаль, це дуже цікаве твердження автор не розвинув з належною повнотою, але, констатуєчи занепад західно-європейської культури, Шпенглер чекає на появу нової культури з того ж боку, де сходить сонце. Авторowi *Untergang des Abendlandes* занадто дорога фавстівська культура. Він любить її навіть в формі сучасної цивілізації, «любить, як слушно зауважено вже, якесь пристрасне передсмертне поривання європейської культури, цей для його душі може найдорожчий жест. Як всякий романтик, Шпенглер любить смерть, як естетичне априорі

життя. Під цим поглядом він любить і цивілізацію, як сумне апріорі культури».

Але в пориві розпачу, не бачивши в дорогій його серцю Європі сили, що могла б породити нову культуру, дати їй душу, Шпенглер спиняє свій погляд на Сході. Останній розділ другого тому його основної праці повинен був мати назву *Das Russentum und Zukunft. Schluß.* (Російський світ і майбутнє. Закінчення.) Проте, саме цього розділу в опублікованому двугому томі *Untergang des Abendlandes* немає. Тяжко сказати, який зміст мав вкласти Шпенглер, що виявляв таку зневагу до російської культури, у цей інтригуючий нас своєю назвою розділ. Але думки багатьох читачів і прихильників німецького мислителя, вся концепція його, а надто назва прикінцевого розділу його книги, спрямовувала в напрямі азійського ренесансу.

Шпенглер не досить обізнаний з Східною Європою, включає, здається, до «російського світу» і українську культуру. Хвильовий перебуваючи під певним впливом Шпенглера, вносить коректив і уточнення в поняття «російський світ» на користь українців. Він створює свою теорію, що так пасувала до загального романтичного характеру його світогляду.

Теорія азійського ренесансу Хвильового викликала в російських советських колах страшенне обурення, а на письменника накликала тих скорпіонів, що так щедро сипались на нього й отруїли його і без того гірке життя. Але в міру того, як крики ці посилювалися, письменник з чимраз більшою гостротою та рішучістю боронив свої погляди, скидаючи ті захисні покрови, якими мусіла маскуватись у Советській Росії опозиційно настроєна людина, і ставлячи крапки над і.

За якихось 10 років перед тим мати Патріка Пірса, одного з керівників відомого Великоднього повстання Ірландців в 1916 році й першого президента оновленої (на тиждень) Ірландії, говорила про повстанців, серед яких були й два її сини, так:

«Вони знали, що програють, але, як казав мені Патрік, їхній бій мусів урятувати душу Ірландії . . . Так, вони знали, що програють бій, але й знали, що з того бою мало прийти щось добре для Ірландії, щось таке, чого іншою ціною не можна добути» . . .

Ці слова можна цілком застосувати й до Миколи Хвильового. Письменник ясно бачив сумні перспективи боротьби, але довго не здавав позицій і на одверті та завуальновані вимоги зректися своїх поглядів довгий час, мов той Лютер на Вормському сеймі, гордо відповідав: «Тут стою я і не можу інакше».

Дискусія, що розгорілась навколо перших листів Хвильового до літературної молоді, хоч і набрала з самого ж початку гострих форм, проте точилася спершу в літературній площині, без «перекладу» памфлетів його на політичну мову.

Але тільки на перших порах. Ворог швидко розкусив політичне зерно цих памфлетів, і «критика» виступів Хвильового перетворилась на справжнє цькування.

Генеральний наступ на Хвильового розпочав генеральний секретар ВКП(б) Сталін у листі до своїх партійних підручних на Україні, посланому в квітні 1926 р. Ватажка «дивує» заповнення (Хвильового) якоюсь місяцьською ролею української молоді інтелігенції, дратує, що в той час, «коли західно-європейські пролетарі із захопленням (?) дивляться на прапор, що повіває в Москві, український комуніст Хвильовий не має нічого іншого сказати на користь Москви, крім того, як закликати всіх українських діячів до втечі від Москви.

Що ж говорити про інших українських інтелігентів з некомуністичного табору (тобто про всю решту української інтелігенції — П.) — запитує Сталін, коли комуністи починають говорити й не тільки говорити, але й писати в нашій радянській пресі словами Хвильового?»

Отже, ворожнечею до Москви «затруений» не тільки комуніст Хвильовий, а весь мозок українського народу — його інтелігенція. Ми не знаємо, які організаційні висновки робив Сталін у цьому службовому листі до української партійної верхівки, але їх не тяжко відгадати.

Уже через місяць по одержанні листа тодішній голова Раднаркому України Чубар вміщує в «Комуністі» спрямовану проти Хвильового статтю. Згадавши про любу серцю російських великодержавників позицію українського провансальства, Чубар пише:

«Тов. Хвильовий радить: швидше тікати від російської літератури.

Хто може дати таку пораду: «без всяких застережень?» Той, хто не хоче бачити Москви — центру інтернаціональної ідеї».

Натякнувши на елементи державної зроби в поглядах Хвильового, автор багатозначно зауважує:

«Про це слід пам'ятати не лише тов. Хвильовому». А в кінці 1927 р. «сам» Л. Каганович у доповіді на X з'їзді партії називає Хвильового підголоском буржуазії та куркулів, «які покладають свої надії на реставрацію буржуазної влади на Україні силами збройного чужоземного імперіялізму».

«Состав преступления» крामольного письменника установлено, є підстави притягти його до відповідальності по всіх, здається, чотирнадцятьох пунктах славетної 58 статті кримінального кодексу РСФСР.

А далі почалося застосування до злочинця і співучасників його злочину адміністративних заходів: того ж 1927 року закрито журнал «Вапліте» і ліквідовано саму літературну групу, що видавала його. Розпочатий друком у п'ятому номері «Вапліте» роман Хвильового «Вальдшнепи» не побачив далі світу, бо шостий номер журналу, видрукуваний майже цілком, знищено ще в друкарні. Згадувана не раз стаття «Україна чи Малоросія?», в якій необережний автор з усією властивою йому щирістю (як і у «Вальдшнепах») сказав окупантам, що вони є загарбники і що закріпачена Росією Малоросія хоче стати Україною та домагається собі прав, рівних з росіянами, — з редакції газети потрапила до ЦК партії та там і застрягла. Тільки одна копія її була, очевидно, підшита до товстого вже й на той час «дела пісателя Хвильового».

А тим часом легені змученого письменника дотлівали у жару туберкульози.

Коли за дев'яносто років до того в «Телескопі» з'явився «Філософічний лист» Чаадаєва, в якому виведено було на чисту воду всю азійщину Росії, то Микола I журнал закрити, редактора його заслать до Усть-Сисольська, а самого автора листа,

щоб зам'яти скандал . . . оголосив божевільним (божевільний же може говорити всяку нісенітницю?). Інакше повелися з Хвильовим. Тяжко хворого опозиціонера посилають лікуватися до одного з закордонних санаторіїв.

Розрахунок був простий. Каганович знав Хвильового, як великого ригориста в питаннях чести. Він певен був, що зв'язаний зрозумілим обом сторонам чести щодо повороту з-за кордону, письменник ніколи не зламає його, хоч би поворот цей загрожував йому й смертю. Отже, боятись, що Хвильовий не повернеться до Советського Союзу, покинувши на Україні сім'ю (яка за советськими правовими уявленнями повинна відповідати за «зрадника») не було ніяких підстав. Зате це відраженнє ворога на лікування може виглядати зовні і видатись самому крामольникові актом великої людяности і милосердя, може викликати в душі його почуття вдячності, що ростиме коштом ворожих настроїв проти Москви. І Каганович не помилився.

Ще до виходу в світ «Вальдшнепів» та написання статті «Україна чи Малоросія?» Центральний комітет партії змусив Хвильового і його товаришів (під тиском прозорих натяків на сумні наслідки непослуху!) — вмістити в пресі покайного листа.

4-го грудня 1926 р. у газеті «Вісті» лист такий з'явився. Написано його було за заведеним у «вільній країні будованого соціалізму» порядком. Автори бичували себе за допущені ними страшні політичні помилки й обіцяли надалі бути «витриманими» комуністами . . .

Коли все висловлене в цьому документі розуміти «настояще», серйозно, то стане незрозумілим, як міг автор написаних з глибоким почуттям і експресією «Думок проти течії» та його найближчі однодумці скласти такого більш ніж сірого стилем листа, де вжито всіх заялжених уже тоді, «приличествующих случаю» штампів. Тут є визнання і «збочення з клясової пролетарської лінії інтернаціоналізму» і такі канцеляризми, як вищезазначені «збочення» і прикінцеве: «В основу своєї роботи ми кладемо вирішення червненого пленуму ЦК КП(б)У». Не бувши певним в додержанні всіх вимог етикету, автори заявля-

мало не половину тексту її приділили на цитату з постанови пленуму ЦК, сказавши, що вони цілком стоять на ґрунті цієї постанови.

Чого, здавалося, ще можна вимагати від провинників?

Але для всіх, хто читав «Сині етюди» й «Осінь» і відчував душу цих творів, їхній стиль, було ясно, що заяву «ваплітiani» виголосили «шуткома», що заява ця перейнята тонкою іронією й становить сірістю свого стилю контрастні до мятежних художніх і публіцистичних творів її авторів. Загалом же в Росії (отже й у Советському Союзі, як останній її модифікації) самобичування було звичайною річчю:

«Явленье, строго говоря, —
Не ново с русскими великими умами:
С Ивана Грозного царя
до переписки Гололя с друзьями,
Самобичующий протест —
Российских граждан достоянье».

Після покаяної заяви ваплітiан спокій Кагановичів був порушений нечуваними своїм зухвальством «Вальдшнепами» та згадуваною не раз контрреволюційною статтею Хвильового.

Проте, можна з абсолютною певністю твердити, що романтично настроєного й чесного письменника з його великою уклінністю перед кодексом чести це хвилеве обертання левів на лиць мучило, як рідко кого з його сучасників.*)

Одна з героїнь Хвильового, ненавидячи «гнучке тіло» й сумління багатьох інтелігентів, що опинились *entre chien et laur**)*, говорить між іншим так:

«Ви подумайте: все ж таки ми колись давали гідних поваги людей. Був час, коли з нашого осередку виходили безгрішні апостоли й святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле

*) Це Салтиков-Шчедрін, як відомо, давав такий російський переклад латинського *Dixi et animam lewawi*: «сказал и стошнило меня». У Росії завжди діяв інший варіант цієї приказки: *Dixi et salvavi animam meam*. Сказав і врятував душу свою.

**) «Між собакою й вовком», (вживається на означення передвечірнього часу, сутінок.)

століття й початок нашого. А тепер? . . . Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода».

Хоч персонаж, в уста якому Хвильовий вкладає цю тираду, і не належить до числа позитивних героїв нашого письменника, проте ці думки є вельми характеристичні і промовисті.

Опинившись за кордоном, Хвильовий спостерігає, головню в санаторії, де лікувався, в одних випадках догорання життя туберкульозників, в інших — безжурне, але й беззмістовне вживання часу марнотратського життя.

Хвильовий ніколи не належав до числа тих, кому дуже імпонують достатки, зовнішня виглада та поверховий позір «високої» культури. Тож його мало захоплював блиск баченого ним уперше «Заходу», що так вабив був творця теорії азятського ренесансу своїми духовими вартостями тоді, коли автор тієї теорії сидів на глухому шляху батьківщини, не маючи чим дихати.

У розкоші нарядів віденських жінок, гостей фешенебельних курортів, у блиску європейських ресторанів та в кабафонії джазів Хвильовий відчував внутрішню порожнечу фавстівської цивілізації. 1927 року він не знайшов уже в Європі кабінету чорнокнижника з Бюртембергу, зате частенько натикався на льокалі, в чаду яких формувались ідеї. Чимраз більше перекопувався він, що на батьківщині Фавста забувся вже фавстівський міт і на зміну йому приходив «міт ХХ століття» з його культом білявої бестії та газовими камерами, в яких бестія та видушуватиме мільйони жінок і дітей так же спокійно, як спокійно витирала вона щодня порох у затишному домі. Відчув, що в людоненависництві та удушванні вільної думки коли не вся Європа, то в усякому разі Центральна її частина, може перевершити добре знану йому «Азію» . . .

Словом, Хвильовий пережив тоді те, що пізніше, після того як Вальпургієві ночі з Брокену перейшли на оперований майдан у Берліні, земляки його, які так поривались до «Європи», але, зіткнувшись з реальною культурою, духовим світом нинішньої Центральної Європи, пережили розчарування: вони шукали там

лессінгів та кантів, а знайшли тільки прекрасні парки, чудові автостради, вигідні мешкання з добрими кльозетами й затишні садочки з Гретхен . . .

Щоб зрозуміти поведінку Миколи Хвильового періоду перебування його за кордоном, не слід і на мить спускати з ока ще й такого моменту. Невільник чести, Хвильовий не міг не виправдати «джентельменського» довір'я до нього з боку Центрального Комітету партії, до якої пристав колись у революційному запалі. Правда, до 1928 р. письменник побачив уже добре гнилу суть партії, викинув зі своєї божниці не одного кумира, якому молився 1919-21 р., і розчарувався в советській дійсності, над якою до того ж сяялась мжичка Неп'у, але зробити ідейно-політичний поворот на 180 градусів, виправдати капіталізм у тих формах, які він спостерігав тоді, — було понад його сили. Опинившись «entre chien et loup», Хвильовий не міг виплутатись з зачарованого кола, і був загризений . . . Тільки цими лютими суперечностями, що шматували душу (а разом з нею й тіло!) письменника, можливо, мені здається, пояснити появу 29 лютого 1928 р.*) «Листа до редакції газети «Комуніст» члена ВКП(б)У Миколи Хвильового. Письменник силує власне я, бажаючи, як ті подвижники старих часів, самобичуванням угамувати свою бентежну душу і повернути втрачену душевну суцільність чи створити бодай ілюзію такої суцільності.

У свій час, за режиму Миколи І, ці шукання мучили геніального українця Миколу Гоголя і довели його до душевної хвороби, а через якихось 80 років, за іншого режиму, вони загнали в могилу українця-комуніста Миколу Хвильового . . .

Великий мистець Хвильовий викликає в собі «покаянні» почуття і живе ними кілька місяців за кордоном та після повороту на Україну.

Тяжко читати лист Хвильового до редакції газети «Комуніст». Тяжко тому, що, в однину від згадуваного вже листа 1926 р., у ньому місцями пробиваються щирі почуття. Таке вражіння справляє «Листування з друзями» автора «Вечорів на хуторі коло Диканьки».

*) Коли Хвильовий був за кордоном.

Хвильовий., за його власними словами, з жахом визнає тут слухність тверджень «самоотверженого» Андрія Хвилі, що виступив був проти нього з статтею під промовистою назвою: «Він ухилу — у прірву».

Забуваючи правдивість французького прислів'я: «Хто виправдується, той виказує (обвинувачує) себе, — Qui s'excuse s'accuse, — письменник розкриває ті суб'єктивні ідейні настанови, які він поклав був в основу «Вальдшнепів» і які в процесі творення роману об'єктивно нібито перетворились на антисоветські, бо, як видно зі слів самого автора, ідеї ці диктував йому розум, серце ж, почуття спрямовували його інтуїцію в зовсім іншому напрямі. А що в мистецтві (додамо) значення має не так розум, як інтуїція, почуття, то й у «Вальдшнепах», мовшило з мішка, виткнулась національна ідеологія їхнього автора.*)

Хвильовий визнає, що він ніби то втягав партію в «невигідну(?)» й ганебну «сделку» з «українським націоналізмом» і мимоволі став рупором цього ж таки націоналізму. Він навіть договорується до того, що «носієм . . . психологічної Європи і є сама (комуністична) партія».

Нерерахувавши всі свої «злочини», письменник віддає себе на милість своєї компартії і її Центрального Комітету, надомляючи водночас усіх, хто так дорожив його творами, що кінець «Вальдшнепів» він знищив**) (може спалив, як Гоголь спалив кінець «Мертвих душ?»). Нарешті — що вже зовсім було не в дусі того, хто обіцяв своїм ворогам не давати їм спокою і на тому світі, бо мав за девіз — «Не щади ворога» — просить

*) Ще Сократ говорив: «Ходив я до поетів і питав у них, що саме вони хотіли сказати. І майже всі присутні краще могли пояснити те, що зродили ці поети, ніж вони самі. Не мудрістю можуть вони творити те, що вони творять, а якоюсь вродженою здібністю і в несамовитості, подібно до ворожбитів і віщунів».

Пізніше великий німецький поет нагадував письменникам головну вимогу мистецтва: Bilde Künstler! Rede nicht!

**) Спалив, здається у Відні.

«пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними він на протязі кількох років вів запеклу боротьбу».

Люди типу Хвильового якщо й можуть просити такого пробачення, то хіба тільки конаючи від смертельних ран, здобутих у бою . . .

Відбувши подорож до Каносси, мабуть, нічого не діставши для свого тяжко хворого тіла від подорожі до Європи, Хвильовий напровесні 1928 року повертався в обійми своєї мачухи-вітчизни.

Коли за 93 роки перед тим до кордону Росії наближався «заколисаний солодкими мріями» один російський ідеаліст «західник», то він зупинився в роздумі коло кордону своєї батьківщини, звів очі і побачив над ним лиховісне: «Voi ch'intrate lasciate ogni speranza!»

(Залиште всяку надію, ви, що входите сюди!)

Мрійник 30-х років минулого століття каже, що він, поглянувши на цей напис, «прозрел ожидавшую его будущность» і, відчуваючи недобре, поспішив на другий рік (за Миколи I це було легше зробити) залишити раз на завжди батьківщину. Не знаємо, чи помітив ці слова на прикордонній арці Хвильовий, але ми певні того, що повернення не сповнювало радістю його серце.

А саме в цей час партія і керована нею країна переживали велику кризу.

Банкрутство комуністів було очевидне. У партії точиться дискусія в питанні: Куди і як большевики мають повести країну, щоб не злетіти з сідла, в якому вони сиділи вже II рік.

Всередині партії винищується все, що могло чинити хоч якийсь опір божевільним плянам ватажка; на українському селі плюндрується селянський актив, серце й розум хліборобської маси; по містах і селах чиниться жорстоку розправу з українською інтелігенцією, яка не могла спокійно дивитись на пляномірне, нечуване в історії винищування села, цієї основи нашого мужицького народу.

Йшлося до голоду, розміри якого тоді ще тяжко було перебачити . . .

Чи міг спокійно спостерігати це чесний громадянин і великий патріот України Микола Хвильовий?

Ні, це було понад його сили.

У Хвильовому знов клекоче його бунтарська кров. Але, розуміючи неможливість надто за терору, що його особливо ясно відчувала країна 1929-30 р. — виступати одверто з публіцистичними статтями типу «Україна чи Малоросія?» та художніми творами на зразок «Вальдшнепів», що являли собою, по суті кажучи, белетризовану публіцистику, — письменник загалом пише менше. Творча продукція його в цьому періоді щораз виразніше набирає реалістичного характеру.

По приїзді з-за кордону Хвильовий разом з своїми однодумцями заходився коло організації альманаху «Літературний Ярмарок». У грудні 1928 року вийшла перша книжка цього альманаху.

Редагуючи «Літературний Ярмарок», Микола Хвильовий дбає не тільки за добір творів, але звертає велику увагу й на надання йому оригінальної форми. Милуючи зір своєю строкатістю, суперобкладинка «Ярмарку» звертала на себе увагу так само, як викликали цікавість читацької маси незвичайне розміщення ілюстрацій і стиль «інтермедій», що супроводжували вміщені у збірнику твори. У всьому почувався тонкий смак редактора.

«Літературний Ярмарок» об'єднав усе, що було найталановитішого в українській літературі. Дух закритої «Вапліте» виразно давався взнаки і в «Ярмарку», хоч альманах, як заявлено було в редакційних декляраціях і як видно було з самої назви його, мав бути позагруповим і містити в собі, за принципом вільного торгу на ярмарку, всі найкращі твори, незалежно від мистецького кредо їх авторів.

Та вже само оформлення альманаху, що нагадувало розраховані на епатування міщанства декадентські видання, а надто часте звертання до езопової мови, до якої мусіли, як відомо, вдаватися письменники та публіцисти за часів найбільших утисків друкованого слова, все це зразу ж викликало настороженість у провідних комуністичних сферах і нічого доброго цій літературній дитині ворохобного письменника не віщувало.

«Літературний цинізм», «прекрасна мішаниця» й «артистична іронія», так властиві творчості Хвильового і з надзвичайною виразністю виявлені в інтермедіях «Літературного Ярмарку», свідчили про загальне іронічне ставлення до советської дійсності людей, що стояли набагато вище над її сірою пласкою поверхнею, не давали спокою російському насильству, яке з давніх давен звикло думати, що «від іронії до крамоли — один крок».

«Рецидиви націоналізму», як заведено було тоді називати всякі, навіть найневинніші, прояви почуття національної гідності, частенько прокидаються у вміщуваних в «Ярмарку» мистецьких творах, і бідлашного редактора без кінця тягають до Укрліту, ЦК партії та інших таких же симпатичних установ, не кажучи вже за те, що «без лести предання» всякі Іони Вочревосущі день-у-день потрібують «Літературний Ярмарок» та прізвище його редактора у своїх фейлетонах-доносах.

Ми не знаємо, що лишилося з написаного в цей час ненадрукованого у портфелі суворого в вимогах до себе мистця Хвильового, але є підстави гадати, що мисливські оповідання його на зразок написаних ще до подорожі за кордон «Мисливських оповідань добродія Степчауна», що їх потім іронічно автор кваліфікував як «записки переляканого дрібного буржуа», не лишились без продовження. Кров батька — завзятого мисливця — прокидається в цей час з особливою силою в душі сина, в якій клекоче обурення з ненависної советської дійсності Пупишкіних і росте бажання утекти від її трупного смороду в романтичний світ мисливця, де душа може знайти, хай і ілюзорну, але схованку.

Втома людини, що їй довелось багато перетерпіти, і злість борця, якого кинуто на поталу ворогові із зв'язаними руками і заткнутим ротом, відчувається в Хвильовому цього періоду. 1930 року на 12 книжці «Літературний Ярмарок» мусів припинити своє існування.

Цього ж року він утворює нову літературну організацію «Пролітфронт», що, як і «неорганізація» «Літературний Ярма-

рок» являла собою по суті останню форму перетворення «Вапліте».

Талановитий містець, він не міг, навіть в роки найбільшої «витриманості» своєї ідеології, примиритися з тим, що література в Советській країні перетворилася, з одного боку, на крамничку меркантильно настроєних бездар, а з другого — на брудний, заплываний клуб, де розважались грою на гармошці невибагливі в своїх мистецьких запитах любителі нехитрої Камаринської.

Письменник був глибоко переконаний, що літературні угруповання, коли вони потрібні взагалі, мають сенс лише тоді, коли об'єднують справжніх мистців та критиків, а не просто любителів літератури чи кололітературну братію.

Ще за доби розцвіту «Плугу» та «Гарту», коли віра в магічну роль літературних організацій у народженні нового мистецтва була особливо сильна, Хвильовий засновує студію Урбіно, яка збиралася в нього для обговорення мистецьких справ і була незабаром заборонена.

«Пролітфронт» — був останньою спробою письменника створити справжню мистецьку організацію, яка могла б протистояти віджилому «Плугові» та кон'юктурному ВУСПП'ові.

Але й це угруповання спіткала незабаром така ж доля, як і «Вапліте»: активний романтизм, проголошений «Пролітфронт», був так само небезпечний для великих і малих інквізиторів сталінської доби, як і всякий найменший натяк на будьяку опозиційність.

А опозиційні настрої у Хвильового нагромаджувались і вибухли востаннє у сатирах. Тонкий ліризм, що ним перейняті майже всі твори Хвильового, не заходив ні в які суперечності з властивим письменникові сарказмом сатирика. Поруч з прегарним ліричним «Життям» і «Синіх етюдах» вміщено було гостру сатиру «Колонії вілли», за хвилюючим своєю силою «Синім листопадом» ішла «Свиня».

Проте ніде талант Хвильового-сатирика не виявився з такою силою, як в «Івані Івановичу». Народні пісні, що їх так любив слухати Хвильовий біля Шведської могили, нагорнули в грудях

його «велику могилу народнього героя» і вилились у таких ліричних етюдах, як «Легенда», де оспівано героїзм несвідомих салдатів революції, що своїм життям завойували щасливе життя для Аркадійв Андрійовичів. Шкурництво, холоуїство і ненависть до всього живого, творчого, що їх на кожному кроці спостерігав письменник у житті Советської країни, а надто в побуті «еліти» її — членів партії, нагромадили в бунтівливій душі його гори люті проти паразитарної верхівки. Лють ця вибухнула в останній сатирі Хвильового «Іван Іванович».

У творі цьому показано мерзенний кар'єризм, плебейство оброслих жирком партійців, які нічим не відрізнялися від Карлів Івановичів і жили разом з своїми супружницями по тихих кубельцях, дістаючи від партійного начальства за свою вірну службу «соціалістичній» батьківщині щоденний шматок хліба з маслом, якого давно вже не бачили опіковані Іванами Івановичами «маси».

Це був гучний ляпас сталінській генерації комуністів. *Mutato nomine de te fabula narratur**) міг би разом з Горацієм сказати український письменник Іванам Івановичам, які заповнили всі осередки в країні, від «Райриби» до ЦК партії та уряду. «Ответственные» відчули цей ляпас, як почувла його і вся країна, але, щоб зам'яти скандал, пробували спершу удавати, що мову мовиться не про них. І тільки переконавшись, що замовчати талановиту сатиру неможливо, в особах всяких Іон Вочревісущих — новидьких, з яких Хвильовий писав портрет свого героя, почали «викривати контрреволюційну» суть оповідання. На крамольного письменника з наказу «директивних» партійних органів випускають зграю критиків. «Разоблачають» Хвильового всі, хто тільки хоче нажити на цьому політичний капіталець і забезпечити собі ласіший шматок здобичі.

Від письменника ще й ще раз вимагають «ідеологічної витриманости», натякаючи на можливі неприємні висновки, що їх може зробити з цього установа, яка в своїй назві хоч і не має нічого «літературного», ала розпоряджається життям

кожного советського письменника так само, як і життям кожного громадянина ССРСР.

Щоб вгамувати ворохобного мистця, позбавити його змоги посідати провідне місце у своїй літературній організації й тримати під своїм впливом певні кола опозиційних письменників, Хвильовому «радьть» вступити до ВУСПП'у, де під «начальством» Коряка, Микитенка та Кулика він має «виправитись». Письменник мусить слухатися дружньої поради і вступає до літературної організації, в якій згуртовані були ті, кого він ненавидів усіма фібрами своєї душі, з ким одверто боровся з 1925 року, а в завуальованій формі ще раніше.

Але становище, як відомо, зобов'яє. Од Хвильового вимагають творів з «пролетарською» та «реконструктивною» тематикою. Він мусить писати агітки, які б неутралізували небажаний Іванам Івановичам з ВУСПП'у вплив сатир Хвильового та інших творів його, перейнятих занепадницькими настроями.

Невільник-мистець мусить, затамувавши в душі лють, писати угодні Постишевим та Косіорам твори.

Дозрілий майстер, відданий на глум ворогам, повинен перетворитися на хлоп'яка-попихача . . .

Ніби підкреслюючи це, Хвильовий містить оповідання з новою тематикою по всяких «Молодняках» та «Літ. призовах», де жовтороті письменники-невігласи друкували твори для жовторотих читачів. 1931 р. видавництво «Молодий Більшовик» видає ці новелі збіркою «Молоді шахтарі».

Перед нами лежить ця книжка. Видана неохайно, на поганому сірому папері з напрочуд без смаку зробленою обкладинкою. Властиве плебейським натурам і так яскраво виявлене панами становища бажання раба «поизмываться над баринном», поглумитися з усього, що підноситься над юркою, — знайшло в цьому факті «видавничого» хамства найкращий вияв.

Перше, що виникає у росіянина-большевика, коли він бачить щось, що хоч трохи підноситься над загальним рівнем, — це, як слушно зауважив один публіцист, бажання спростити, знизити, вигладити, зломити, зруйнувати так, щоб знову все було дико, просто, пласко, гладко, чисто. Над смиренно-пласкою

*) Коли змінити ім'я, то байку мовиться про тебе.

поверхнею випрасуваної дійсності має право підноситись тільки одна постать вождя.

В оповіданнях, що склали збірку «Молоді шахтарі», Хвильовий намагається виконати покладене на нього завдання — дати позитивні образи советських людей. Іванові Івановичу тут протистоїть «щасливий секретар» шахтного партосередку Старк, який на першому пляні завжди ставить вимоги партії і, коли вимоги ці стикаються з його батьківськими почуттями, то він, не вагаючись, жертвує (чи виявляє готовність пожертвувати) єдиним сином, аби виконати партійну директиву.

В інших оповіданнях («Останній день», «Майбутнє шахтаря») письменник, як годиться, у рожевому світлі показує ударників і не шкодує темних фарб, щоб замлювати прогульників, зривників «соцбудівництва», які, звичайно, є замасковані куркулі . . .

Хвильовий, здавалось, виконав всі вимоги булгаріних з ВУСПШу і письменник «полегшив свою душу» відомим нам щедринським способом.

Але Іванів Івановичів це не задовольняє. Вони вирішили «измываться над барином» до сходу. Рецензентів, як от, скажемо, якогось З. Крайна, не задовольняє в «Майбутніх шахтарях» те, що автор не переборює ще у собі романтика і змальовує нібито позитивних персонажів в образі мрійників. Хвильовому закидають фаталізм . . . Багато чого закидають авторові «Молодих шахтарів» «ідейно-витримані» критики . . .

Ім'я Хвильового не перестають паплюжити у своїх виступах і партійні керівники.

Тепер письменник міг би цілком прикласти до себе слова редактора Карка:

«Мені сняться зелені сні — навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть».

Хвильовому яким стає, що гадюки ці таки задують його . . .

Року 1926 в одному з своїх памфлетів він писав:

«. . . Навкруги тайга азіатської Хохландії і темна «малоросійська ніч». «Когда же придет настоящий день» — покищо

невідомо. (Боже мій, «когда же придет настоящий день?» — ще раз можна вигукнути у тьму за Добролюбовим).

Per aspera ad astra*). Важкий шлях, що веде до зір. 1931-32 року тайга не порідшала, а темрява стала ще густішою. Петля гвалтовної колективізації та «соцбудівництва» затяглась на горлі українського народу до краю. Примара голоду блукала над розпростертою й закатованою Україною.

Але, як кажуть французи, «le via est tiré, il faut le boire».**)

Чесний з собою, суворий до себе письменник, збагнувши вже страшну помилку, зроблену ним десь на межі 1918 та 19 років, гадає, що він мусить спокутувати її, хоч йому дедалі все яснішим стає фатальний кінець своєї життєвої путі.

Як Анарх і поет Хлоня (з «Санаторійної зони») Хвильовий міг би порівняти і своїх однопумців становище з становищем приречених на загибель коней, загнаних повинню на острівок:

«Серед буйної стихії повені стояли на острівку два коні й тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали і оселі, і ліси, і кучугури. Скоро й цей острівок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коні, що так тоскно дивляться вдаль . . .»

Як і Анарх, письменник горить бажанням побачити Месію, що принесе його народові щастя.

«Я омию — пише Анарх — його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу — надходить, невідома голуба гроза — Sic transit gloria mundi! — і в цей момент . . . я шаленію . . . я забуваю все. Все . . .»

Все сплелося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилу голову і йду на Голготу. Але . . . книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний патос. Я чую вдари глуму й падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу, мов крізь сон . . . Але вперто й неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голготу».

Авторові «Санаторійної зони», як і його героєві, «хочеться впасти . . . на коліна й заридати. Так заплакати, щоб гримів

*) Через терни до зірок.

**) Вино відіткнуте, треба його пити.

цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним малярем, то кожна рисочка, кожен мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив у цій крові цю фатальну неминучу осінь».

Хвильовий хотів писати про страшний біль, що мучив його, як і його країну, кров'ю свого серця, а Постишеви з малоросами Хвилями підсували йому забарвлену рожевою фарбою водичку, якою, крім «Майбутніх шахтарів», нічого не напишеш. Довго з таким становищем миритись могли такі письменники як талановитий, але безвільний Тичина чи індивідуаліст-епікорець Рильський, але не Микола Хвильовий.

В період, коли живі заздрили мертвим, в свідомості письменника — борця й життєлюбця поволі формується думка: краще жахливий кінець, ніж жах без кінця.

Мотив приреченості у лірика Хвильового прокидається навіть в ранніх його творах.

В написаному, мабуть, 1926, р. етюді «На озера» Хвильовий від свого імени писав:

«Батько давно лежить вже у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже так заламується до могили».

Ще раніше, 1924 р., у написаній, мабуть, 1923 р. «Санаторійній зоні» натрапляємо на таку сцену, в якій наводиться розмова чекістки Маї з розчарованим у дійсності Анархом, що його, на мою думку, слід вважати за виразника настроїв самого артора:

«... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі, коли б я... одійшов... у двадцять чотири години... ти знаєш куди...»

Мая здригнула.

— У двадцять чотири години?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно? спокійно спитала вона.

Але в її голосі Анарх почув легке дрижання і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охранку й скажеш, що от, мовляв, була така то людина... Словом, ти щось придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою «провокацію», і я мусів або втікати (а куди тепер утечеш?) або зробити, що зробив. Можна навіть знайти якісь фальшиві документи, якими ти й покажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер есть? — несподівано спитала вона й приставила свій погляд до Анархових очей, в її очах він побачив тваринну радість.

— Револьвера в мене нема, — сказав Анарх.

— Так тоді, — і Мая фальшиво засміялась, — я тобі дам спокій».

1923-24 р. Анарха — Хвильового мучила мжичка НЕП'у; 1926 р. до мжички приточилось цькування, що йому піддали письменника, коли він одверто кинув межі очі ворогові те, що боліло довго не тільки йому, а всьому нашому народові. Крім того, саме в цей час, очевидячки, від хвилювань, пережитих письменником під час дискусії, здоров'я його занепадає і в хвилини самотності до Хвильового навідується примара смерті... А потім, аж до фатального 1933 року, привид цей не кидав уже письменника. Сторожі душі його, Постишеви та їх слуги — Хвилі, Тарани, які стежили за кожним кроком «крамольника», своїм безнастанним цькуванням та «опікою» нагадували загнаному в безвихідь письменникові про револьвер, що лежав у його столі.

Мотиви приреченості й відчаю, що прокидалася іноді ще в творах доби НЕП'у, коли герої Хвильового відчували красу й радість земної муки, чимраз виразніше бринять у творах 1932 року, накладаючи певну печать і на особисте життя письменника. У смерті Хвильовий вбачав розв'язання всіх суперечностей, в які зайшло його Я. Але життєлюбіві й оптимістові, яким був протягом усього життя свого автор «Вальдшнепів», тяжко було примиритися з цією думкою.

Пригадується один епізод із «Анни Кареніної».

Микола Левін має померти: це ясно хворому і його близьким. Але умираючий жадібно чіпляється за життя і з жахом дивиться на смерть, що насувається на нього, як непереборний фатум. Дикими зляканими очима дивиться він на брата, від якого так і пашисть здоров'ям. «Ох, не люблю я той світ! Не люблю». На обличчі йому строгий докірливий вираз задрости вмираючого до живого. Помирати з таким почуттям жахливо. І добра природа допомагає страдникові . . .

«Страждання, — пише Толстой, — рівномірно зростали, робили своє діло і готували його до смерті . . . Все життя його злилося в одне почуття страждання та бажання позбутись його. У ньому очевидно, відбувався той переверот, що повинен був змусити його дивитись на смерть як на задоволення його бажань, як на щастя».

Левіна змушували шукати порятунку в смерті фізичні страждання, Миколу Хвилього — моральні страждання романтика революції й українського патріота.

Масові арешти на Україні, що набрали особливого розмаху в 1931-32 роках, а надто страшний 1933 рік налили вщерть чашу страждань Хвильового.

Письменник-лицар, що бридився стати перекинчиком, хоч і розумів хибність обраної ним 1918 року путі, хоче закінчити життя, як личить лицареві. Допустившись у розпалі громадянської війни фатальної помилки, Хвильовий хоче в 1925-28 роках вибратись, не пориваючи з комунізмом, на шлях, що веде його Голубу Савою до кращого майбутнього. Коли ж невблаганна дійсність показала всю ілюзорність його плянів і переконала в неможливості поєднати непоєднальне; коли сплюндровано й загиджено було фантастичні сади, в яких жила мрія романтика, а життя обернулось на жалюгідне животіння; коли перед ним після арешту друзів постала з усією очевидністю можливість піти слідом за ними — тоді Хвильовий остаточно переконався в істинності Цезаревого: «Краще померти одразу, ніж жити чеканням смерті».

Великий ригорист в питаннях честі, він хотів прикладом показати всім, хто легковажить своїми обов'язками перед Віт-

чизною, що перехід до чужого національного табору, хай і на короткий час і несвідомо, з вірою в те, що перехід цей може принести щастя рідному народові, можна спокутувати тільки власною кров'ю.

«Іду, щоб згоріти якомога яскравіше і глибше освітити темряву життя. І загибель для мене — нагорода. Інших нагород мені непотрібно», — міг би повторити він слова поета.

Вірючи в кінцеву перемогу своїх ідеалів, письменник почував, що він хворий і знесилений і не діждеться того часу, коли народ наш вибере собі гідне його життя й доб'ється перемоги історичної справедливості.

Боець Хвильовий б'ється тепер уже не за перемогу, а тільки за те, щоб загинути з прапором у руках і своєю смертю влити нові сили в жили тих, хто підхопить прапор з його слабючих рук.

Плекану роками думку треба перетворити в дійсність . . . І Хвильовий зробив це з властивим йому благородством, спокоєм і виявом замилювання в красі.

На початку травня 1933 року заарештовано було його найближчого друга Ялового. Дізнавшись про це, письменник бере до рук телефонну трубку, дзвонить до ГПУ, ЦК партії, в різкій формі вимагаючи звільнення товариша.

Сонячного ранку 13 травня письменник закликав до себе найближчих друзів, що лишилися ще не заарештованими. За товариським сніданком поведився весело. Жартував, співав. Вийшовши на балкон, побачив, кажуть, у дворі будинку «Слово», де жили тоді українські письменники, одного з своїх ворогів вуспівської породи. Кинув йому якийсь жарт.

Потім вернувся до друзів, яким мав читати уривки з свого нового роману, з примусу написаного в дусі «Молодих шахтарів». Треба було починати читати. Письменник вийшов з кабінету (з ідальні). Гості чекали появи його з рукописом, але в ту мить розітнувся револьверний постріл.

Коли друзі й рідні вбігли до кабінету, то побачили труп товариша. Пострілом в скроню невільник честі поквитувався з життям . . .

У шухляді письмового столу й на столі письменник лишив кілька листів. Були нібито листи до ворогів: ЦК партії і вуспівського заправили Кулика. Лишилися короткі листи до дружини й дочки.

Ми не знаємо точно ні змісту цих документів, ні числа їх. Виявити до подробиць істину сьогодні, на жаль, не можна. Як переказували авторові цих рядків, на похоронах письменника в одній короткій записці до рідних були такі слова:

Умираю, бо люблю життя.

Не можемо поручитись за точність цитати. Проте, наведені слова, які переходили в свій час з уст в уста, якнайкраще виражають трагедію Хвильового. Він так любив життя, але життя, сповнене руху, боротьби та гарячих барв, а не сіре животіння благополучного обивателя, тоді як життя те було перетворено на клоаку, смердючі випари якої труїли людський дух, убивали живу думку людини, її волю до життя й боротьби, без чого цар природи обертається на бридку рептілію.

Колись у щоденнику хворої з «Санаторійної зони» ми читали: «... Тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно зруйновані, коли я й сама підходжу до процесії подорожників у вічність, — тепер (нарешті) скінчивши свою повість про Санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя. Отже з тих двох початків, що борються в мені життя і смерті, перемагає перше... Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах соєї буйної, неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь, і вона знайде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила й трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусіла розказати. Бо ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, Анарха, Маю і сестру Катрю, — я вже бачу перед собою нових невиданих людей — сильних, як леопарди, прозорих, як чека, і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?»

Так кінчає повість про «Санаторійну зону» хора. Ці ж думки хвилювали і самого Миколу Хвильового. Любячи життя і силь-

них, як леопарди людей, що не мають розколин у своїй душі, письменник силою обставин змушений був віддати сили на змалювання бунтівливих, але надломлених і близьких до процесії подорожників у вічність мешканців санаторійної зони, на яку обернено було Україну.

Твори, в яких Хвильовий дає образи сильних, суцільних героїв, становлять тільки етюди до тієї ненаписаної прекрасної епопеї, яка мала гідно завершити красиве й змістовне життя м'ятежного мистця.

Року 1922-23 Хвильовий писав:

«Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі біль... Я гадаю, що я все таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки но зацвітають у садах моєї фантазії, бо ж передо мною гори поетичного матеріалу.»

Але що вдієш, коли життя його зайшло в таку колізію, яку розв'язати могла тільки передчасна в нормальних, але неминуча в «тих» умовах смерть мистця. Яблуня в цвіту була зрубана, а гори поетичного матеріалу залишилися невикористаними...

«Товаришко Маю, — писав Хвильовий у «Арабесках», — ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І коли я умру й на могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.»

Перечитуючи цей нарис, бачу, що робота моя не може, на жаль, правити за такий пучок чебрецю, але пишучи її, я хотів цей пучок на дорогу і, здається, загублену могилу покласти.